

DOI No: <http://dx.doi.org/10.14225/Joh1619>

Geliş Tarihi: 22.03.2019

Kabul Tarihi: 30.06.2019

1924 AHALİ MÜBADELESİNDE MAHALLÎ SITMA OLAYLARI

Yusuf Ziya BİLDİRİCİ*

Öz

Birinci Dünya Savaşı sırasında olumsuz yaşam şartları nedeniyle ortaya çıkan salgınlar cephe ve cephe gerisindeki birçok insanın ölümüne veya olumsuz yaşam koşullarında hayatlarını devam ettirmelerine neden olmuştur. Gerek savaş esnasında, gerekse savaş sonrasında olumsuz etkenlerle mücadelede ilaç, yöntem ve metotların gelişmemiş olması salgın felaketlerini beraberinde getirmiştir. 30 Ocak 1923 tarihinde Türkiye ile Yunanistan arasında imzalanan Nüfus Mübadelesi Antlaşması, iki ülkede yaşayan azınlıkları mübadil konumuna getirdi. Mübadillerin yeni yerlerine uyum sağlayarak üretken konuma gelmelerine kadar geçen süreçte hükümetler iktisadî ve sıhî girişimler yapmak zorunda kaldılar. Mübadele sırasında bir kısım göçmenler çeşitli hastalıkların taşıyıcısı olarak Türkiye'ye gelmişlerdir. Büyük çoğunluğu uzun ve yorucu bir vapur yolculuğundan sonra bataklık ve sel birikintisi bulunan alanlara yerleştirilen mübadillerde görülen sıtmadan kaynaklı vakalar birincil sorun haline gelmiştir. Hükümet, mübadillerde görülen sıtmayla mücadele etmek amacıyla yerleşim alanlarına gıda takviyesi ve kinin göndermek için kaynaklarını seferber etmiş, yerleştirildikleri yerlerin iklimine uyum sağlayamayan ve bataklık alanlarda bulunanların yerlerinin değiştirilmesi sağlanarak sıtmanın yayılması önlenmeye çalışılmıştır. Bu çalışma ile savaş, göç ve salgınların toplum hayatına yansıyan tahripkâr özellikleri ile yorucu bir yolculuktan sonra Türkiye'ye gelen soydaşlarımız arasında görülen hastalıklar ve karşılaştıkları zorluklar, özgün yayınlar ve Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi belgeleri kullanılarak ortaya konulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Mübadele, yerleşim, açlık, sıtma, kinin, ölümler.*

* Doç. Dr., Pamukkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.
yziya@pau.edu.tr

Local Malaria Cases In 1924population Exchange

Abstract

Outbreaks caused by unfavorable living conditions during World War I caused many people in front of the façade and facade to continue their lives in their lives or under adverse living conditions. The fact that drugs, techniques and methods were not developed in the fight against negative factors both during the war and after the war brought the epidemics. The population exchange with Turkey on January 30, 1923 Treaty signed between Greece, brought to the position of minorities, immigrants living in the two countries. Governments had to make economic and sanitary initiatives until the migrants were adapting to new places and coming to be productive. Emigrants and exchange outside coming to Turkey, became influential in the emergence of some epidemic. Most of the inhabitants, who were brought to the areas where they would live after a long and tiring ferry journey, were caught up in diseases due to inadequate nutrition until they became producers. Cases of malaria, especially those caused by malaria, have been the primary problem. The government mobilized resources to send food supplements and quinine to the settlements in order to combat malaria in the inhabitants.

In this study, the battle has been demonstrated immigration, and with reflected destructive properties outbreaks of community life after a tiring journey publishes original disease common among people who come to Turkey and Prime Minister of the Republic Archives difficulties faced by immigrants in adverse living conditions by using documents.

Keywords: *Exchange, settlement, hunger, malaria, quinine, deaths.*

GİRİŞ

Birinci Dünya Savaşı, cephelerde birçok can kaybına neden olduğu gibi cephe ardındaki olumsuz şartlarda ortaya çıkan salgınlar nedeniyle de insanların yaşamlarını yitirmesine yol açmıştır. Savaş ortamında insanların salgın hastalıklarla mücadele edebilmeleri için gerekli koşulların sağlanamaması, ilaçların hastalara ulaştırılmaması, hastalıklarla ilgili bilgi eksikliği ve halkın yeterince bilgilendirilememesi gibi olumsuz etmenler, çok fazla can kaybına neden olmuştur. Savaş sırasında yaşanan yoğun dış ve iç göçler nedeniyle ekonomik ve sağlık alanında Osmanlı Hükümeti'nin yaşadığı sorunlar Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'ne miras kalmıştır. Yaşanan savaşın ardından ekonomik

koşullardaki olumsuzluklar nedeniyle sağlık hizmetlerine yeterli kaynak ayrılamamıştır.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, 30 Ocak 1923'te Lozan'da imzalanan protokol gereği, Müslüman inancından Yunan uyruklarının mübadelesi için uğraşmak durumunda kalmıştır. Ülkeye göç eden mübadillerden özellikle dağlık alandan gelenlerin bataklık ve sazlık alanlara yerleştirilmeleri, zaten olumsuz şartlarda yapılan göç sırasında yaşanan sağlık sorunlarının daha da derinleşmesine neden olmuştur. Yunanistan ve Balkanlardaki Türklerin Türkiye'ye getirilmesiyle ülke içindeki nüfusun homojenliği sağlanırken, zorunlu yapılan bu dış göç nedeniyle zaten bozulmuş olan ekonomik dengeler ülkeyi daha da artan sorunlarla karşı karşıya getirmiştir.¹

Yunan ordusunun 1922'deki Küçük Asya bozgununun ardından önemli sayıda Rum göçmenin yerleşmesi sorunuyla karşı karşıya kalan Yunan Hükûmeti, topraklarındaki Müslüman uyrukluları göçe zorlamaktaydı.²Çoğu yerde Yunanlılar, Müslümanların mallarına ya el koyuyorlar veya çok ucuz fiyatla satın alıyorlardı. Mübadele İmar ve İskân Vekâleti (MİİV), göçmenlerin ellerindeki tütünleri ucuza elden çıkarmamaları için Reji idaresiyle iletişim kurarak Samsun ve İzmir'de depolar kurduyordu.³Yunanistan'daki Müslüman köylerindeki evlerin tamamına yakını halkın elinden alınarak Rum göçmenlere veriliyordu. Bazı istisnalar dışında, Müslümanların bütün hayvan ve erzaklarına el konuluyordu. Hilâl-i Ahmer Cemiyeti (HAC) tarafından barınaklar açılmadan önce binlerce Müslüman, Yunan fanatiklerinin baskıları nedeniyle,⁴ iç alanlardan Selanik gibi büyük şehirlere dolmuşlardı. Yatak ve yorgandan yoksun olanların da bulunduğu göçmenlerin bir kısmı, yüksek kiradan kaçınmak için ahırlara yerleşmişler, bunların çoğu sıtmaya yakalanmışlardı. Vardar Kapısı civarına gelenlerin durumu iç açıcı değildi. Göçmenler sıtma ve diğer salgın

¹ Kemal Arı, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 8.

² Yücel Bozdağhoğlu, "Türk-Yunan Mübadelesi ve Sonuçları", *TSA*, Yıl: 18, Özel Sayı S: 3, Ocak/2014, s. 22.

³ Mesut Çapa, "Yunanistan'dan Gelen Göçmenlerin İskânı", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, 1990, s. 54.

⁴ Arı, 1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de "Emval-i Metruke" ve "Mübadil Göçmenler", *Atatürk Araştırma*

Merkezi Dergisi, C.V/15, Temmuz 1989, s. 629. 691-706

hastalıklarla yüz yüze gelmişlerdi. Buradaki ahırlar 1923'ün güz aylarında barınan göçmen çocukların mezarları olmuştu.⁵

Kimi hasta mübadiller vapur yolculuğu sırasında bitkin düşerek yaşamlarını yitirmişler, görevliler diğer yolcuların sağlıklarını düşünerek naaşların denize atılmasına karar vermişlerdi. Vapurlarda hamileler, çocuklar ve yaşlılar için korunaklı yerler bulunmamaktaydı. Bazı vapurlarda mübadillerin talandan kurtarabildiği küçük ve büyükbaş hayvanlarla salgına tutulma riski altında seyahat yapılmaktaydı.⁶

Türkiye'deki yerleşim alanlarına günler süren vapur yolculuğunun ardından gelen mübadiller de bitkin bir durumda bulunmaktaydılar. Kimi yerlerde yaşanan mübadil yoğunluğu nedeniyle HAC yetkilileri sağlık kontrollerini tam olarak yerine getirememişlerdi. Hatta İzmit'e gelen mübadillerin yaşadıkları yokluk ve sefalet 1924 Mart'ının soğuklarıyla birleşince, birçoğu çeşitli hastalıklara yakalanarak hastane ve HAC misafirhanelerinde vefat etmişlerdi. HAC ölüm oranının %10'lara ulaşması üzerine, neredeyse çıplak durumdaki mübadillere vücut dirençlerini güçlendirici gıda takviyesi yapmak durumundakalmıştı.⁷

Bu çalışmada, 1924 yılında yapılan ahali değişimi anlaşmasıyla Türkiye'ye getirilen mübadillerin yerleştirilmeleri sırasında yaşanan salgınlar konusunda belgelerle örnekleme yöntemi yapılmış, özellikle sıtmadan kaynaklı ölüm olaylarının boyutları irdelenmiş, Türkiye'ye gelen mübadillerin bazı salgınların taşıyıcısı oldukları vurgulanmaya çalışılmıştır. Ağırlıklı olarak arşiv belgelerinin transkripsiyonu sonucu elde edilen veriler değerlendirilerek, yapılan bu çalışmayla; çeşitli alanlarayerleştirilen mübadillerin çoğunluğunun olumsuz şartlarda barındıkları, genellikle sazlık ve bataklık alanlarda yerleşileri yapılanların sıtmadan kaynaklı sorunlarla karşılaştıkları vurgulanmıştır.

⁵ Çapa, "Mübadele'de Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti'nin Rolü", *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, 2001, s. 35, 36.

⁶ Arı, *İzmir'den Bakışla Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri*, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları No: 2, İzmir 2008, s. 144.

⁷ Mustafa Sarı, "Mübadelede Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Faaliyetleri: Kocaeli Örneği (Ocak-Haziran 1924)", *Uluslararası Kara*

Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II (3-5 Nisan 2015), Kocaeli, s. 488.

1-Birinci Dünya Savaşı'nda Salgın Hastalıklar

Devletlerin iktisaden güçsüz oldukları dönemlerde artış gösteren sıtma salgınının Osmanlı Devleti'nde iktisadî çöküşünyışandığı dönemde yaygınlaştığı görülmüştür. Osmanlı devlet adamları bataklıkların kurutulması ve kinin kullanılması yoluyla salgına karşı önlemler almaya çalışmışlar, fakat Balkan Savaşlarının başlaması ile bu alanda yapılan çalışmalar sınırlı kalmıştır. Sıtma Balkan Savaşları sırasında cephedeki erler üzerinde oldukça olumsuz etkiler yapan salgınlardandı. 1910'da İtalya'daki devlet kinini uygulamasının bir benzeri olan halka bedava kinin dağıtımını yapmak suretiyle sıtmayla mücadele edilmişti. I. Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması olayın seyrini etkilemiştir. Orduda gerekli tedbirler alınırken, 1917'de kininin halka ucuz olarak ulaştırılması yönünde bir yasa çıkarılmıştı. Savaşın oluşturduğu olumsuz yaşam koşullarının etkisiyle salgın hastalıklar yerleşikler arasında daha fazla yayılmıştır. Osmanlı ordusunda savaş süresince 3 milyonu aşkın eranın 59 bini yaralanmalardan, 401 bini çeşitli salgınlara yakalanarak yaşamlarını yitirmişti.⁸

Suriye'ye geçmek için Maraş'ın Elođlu Kasabasına gelen Türkbirliğinde kolera salgını çıktığında *bazı erler öbür dünyaya abdestsiz gitmemek adına göllenmiş suda yıkanıyorlardı*. Başkentten hareket eden 10 bin mevcutlu Türk tümenisıtma, amipli dizanteri ve kaçaklar nedeniyle 4.635 kişiyle Filistin'e gelebilmişti.⁹Yine, Halep, Kudüs, Suriye ve Beyrut taraflarında eldeki olanaklar tifüsün önünün alınmasına yeterli olamamıştı.¹⁰

Suriye Cephesi'nde yerleşikler ve erat arasında sıtma, dizanteri, tifo yaygındı. Kolera ve tifüs daha çok yerleşikler arasında hüküm sürmekteydi. Çarpışan birliklerin geri çekilmesi sırasında iskorbüt ve dönüşlü ateş de denilen humma-i racia salgınları ortaya çıkmıştı.¹¹Savaşların halkın üzerinde yaptığıolumsuzluklara verilecek örneklerden biri de Yahudilerin yaşadığı Afule

⁸ Hikmet Özdemir, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları 104, Ankara 2005, s. 137; Ulvi Keser,

“Millî Mücadele Döneminde Anadolu'da Sağlık Hizmetleri”, 1.Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi. (20-24 Mayıs 2008), Konya, Cilt-2, s. 1251.

⁹ Özdemir, *a.g.e.*, s. 162-163.

¹⁰ Sevilay Özer, “I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını”, *Belleten*, Cilt: LXXX, Sa. 287, Nisan 2016, s. 225, 241.

¹¹ Özdemir, *a.g.e.*, s. 227.

Köyü'dür. Adeta tifüsün kaynağı olan köy yakılmak suretiyle ortadan kaldırılmak zorunda kalınmıştı.¹²Musul'da da durum iç açıcı değildi. Hastanelerde birbirine yaslanmış durumda yerlere serilen hastalar, kendilerini tedavi etmeye çalışan doktorların da bitlenmesine neden olmuşlardı. Bu durumda Musul Valiliği'ne, Diyarbakır'dan sevk edileceklerin sağlık kontrollerinin yapılması için Dâhiliye Nezareti'nden 10 bin kuruşluk ödenek istemek düşmüştü.¹³Tüm savaş süresince hastalıklardan kayıpların en fazla olduğu Kafkas Cephesi'nden sonraki sırayı98.452 kayıpla Irak ve Suriye Cephesi almaktaydı.¹⁴

İklim şartları, nakil yollarının yetersizliği ve nakliye araçlarının azlığı, erlerin giyim ve beslenmelerindeki yetersizlik felaketin ana nedenleriydi.¹⁵Savaşan ve kaçak askerler yoluyla halka bulaşan tifüs, tifo ve ateşli humma ordunun cepheye kaybettiğinin birkaç katının elden çıkmasına neden olmaktaydı.¹⁶Sivil halkın tükenmesine neden olan salgınlar, savaşlardaki belirsizlikler nedeniyle oluşan bezginlik, umutsuzluk erat arasında tıpkı bir salgın gibi yayılmıştı.¹⁷

Tifüsün kaynağı olan bitlerden korunmak için gereken etüv¹⁸ makinası ordunun elinde yeterince bulunmuyordu. Makina olmayınca başka yollar denenerek salgına karşı çare aranacaktı. Doktor Abdulkadir Lütfü Bey, Mart 1915'te Kandıra'daki tifüsün önünü almak için görev almıştı. Elinde dezenfekte cihazı bulunmayan Abdulkadir Bey, ekmek fırınlarının ısınısını belirli bir derecede sabit tutarak üzerlerine su serpilmiş bitli elbiseleri temizlemeyi başarmıştı. Bu sistem birçok kez uygulansa da giysilerin yanma olasılığı nedeniyle kesin çözüm sağlanamamıştı.¹⁹

¹²*Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi*, IV. Cilt 1. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979, s. 679-680.

¹³ Özer, *a.g.m.*, s. 226.

¹⁴ Özdemir, *a.g.e.*, s. 139.

¹⁵ Tefvik Sağlam, *Büyük Harpte 3. Ordu'da Sıhhi Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941, s. 69-71.

¹⁶ Hakan Yaşar, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Firari Askerler Sorununa Dair Genel Bir Değerlendirme",

CTTAD, XVI/32, 2016/Bahar, s. 12.133-169.

¹⁷ Alev Gözcü, "I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler", *CTTAD*, XVI/32, 2016/Bahar, s. 158.

¹⁸ Dezenfekte makinası.

¹⁹ Mustafa Karatepe, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü

Giysilerin bitlerin temizlenmesikonusunda en önemli yeniliği 1916'da Sivas Menzil Mıntıka Baştabibi Doktor Ahmet Fikri Bey ortaya koydu. Onun yaptığı kazandaki buharın üzerine konulan ahşap sandık aracılığıyla dezenfekte işlemi başarıyla uygulanmıştı. Yararı görüldükten sonra erat ve siviller arasında revaç gören bu sistem sayesinde 3. Ordu bittin kurtulmuştu.²⁰

Kafkas Cephesi'nde çarpışan 3. Ordu'nun Erzincan'daki birlikleri arasında günde 50-60 kişinin tifüsten kaybının önü alınamamış, Erzincan Menzil Hastaneleri Bakterioloji Uzmanı Dr. Hamit Bey'in uyguladığı aşı sayesinde salgın önlenebilmişti.²¹ Temizlenme olanağından yoksun olarak çeşitli güzergâhlardan yaya olarak Erzurum'a gelen askerlerle temas kuran halk aracılığıyla bitlenme geniş kesimlere yayılmıştı. Olumsuz kış şartlarında başlayan Sarıkamış Harekâtı'nda soğuk ve açlıkla eriyen ordunun geri kalanlarını da tifüs salgını ortadan kaldırmaktaydı.²² 3. Ordu doktorları harekât sonrası tifüse karşı aşı uygulaması yaparak olumlu sonuçlar aldılar. Ali İhsan ve Fevzi Çakmak paşalar gönüllü aşı vurdurarak hayatlarını kurtaranlar arasındaydılar. Doktor Reşat Rıza Bey'in yöntemiyle hazırladığı aşığı hastalar üzerinde tatbik eden Sıhhiye Başkanı Binbaşı Doktor Tevfik Salim Bey, çeşitli salgınlardan oluşan 116.182 kayıptan sonra,²³ hastalığın önüne geçmeyi başarmıştı.²⁴

Tifüsün Türkiye dışına yayılmasında göçmenlerin etkili sağlık taramasından geçirilmeden taşınmalarının da rolü olmuştur. Özellikle 1915 yazına doğru Türkiye'den Halep'e getirilen Ermeniler arasında tifüs salgını yaygınlık göstermişti. Buna ilaveten Halep ve Erzurum'dan gelen askerler Bağdat'taki 6. Ordu'da tifüsün yaygınlaşmasınaneden olmuşlardı.²⁵ Dr. Abdulkadir Bey'in tifüs için yaptığı aşı 6. Ordu'da da denendi. 6. Ordu Kurmay

Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 1999, s. 32.

²⁰ Esat Aktaş, Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde Salgın Hastalıklar", *Tarih Okulu*

Dergisi, Yıl 10, Sayı XXXI, Eylül 2017, s. 193.

²¹ Karatepe, "I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü", *Mikrobiyoloji Bülteni*,

42, 2008, s. 308.

²² Özer, *a.g.m.*, s. 242-243.

²³ Özdemir, *a.g.e.*, s. 142.

²⁴ Karatepe, *a.g.m.*, s. 307.

²⁵ Özer, *a.g.m.*, s. 230.

Başkanı Kâzım Karabekir, subay, doktor ve hastabakıcılara tifüs aşısı uygulandı. Aşı vurulanlar hastalanmazlarken, aşığı reddeden Ordu Komutanı Mareşal von der Goltz ve özel doktoru hayatını kaybetmişlerdi.²⁶Savaş süresince Osmanlı ordusunda tifüse yakalanan 93 bin erattan 26 bini yaşamlarını yitirirken, 6. Ordu'nun kaybı 34.133 olmuştu.²⁷

Galiçya Cephesi'nde çarpışıp Ruslara esir düşen Osmanlı askerleri -50 dereceye alışık olmadıklarından çok sayıda kayıplar verdiler. İçerisinde Osmanlı esirlerinin de bulunduğu 25 bin esirden 17 bini 1916'nın ilk iki ayı içinde Totskoje esir kampında lekeli humma hastalığından yaşamlarını yitirmişlerdi. Adeta ölmeleri için her türlü ortamın hazırlandığı esir kamplarında tutulan 70 bin civarındaki Osmanlı askerinden binlercesi soğuktan ve çeşitli hastalıklardan kırılmışlar, sadece 428'i yapılan mübadele anlaşmasıyla Türkiye'ye dönebilmişti.²⁸

Gelen bir emir üzerine seyyar hastane malzemelerini Türkiye'de bırakan Osmanlı 6. Kolordusu Romanya Cephesi'nde çeşitli salgınlara maruz kalmış, birliklerin sürekli hareketliliği nedeniyle köy evlerindeki hastalar öylece bırakılmak zorunda kalınmıştı. Sağlık hizmetlerinin yetersiz kaldığıMakedonya Cephesi'nde salgın hastalıklar binlerce eranın hayatını kaybetmesine yol açmıştı.²⁹

Çanakkale Savaşları sırasında siperlerde her bakımdan olumsuz bir yaşantı mevcuttu. Zamanında kaldırılamayan şehit naaşları, insan ve hayvan dışkılarının rastgele çevreye yayılması, yeterli su bulunmaması salgın hastalıklara ve bunların yayılmasına neden olmaktaydı.Dizanteri salgınına karşı erlere bol miktarda killi toprak yedirilerek önlem alınıyordu.³⁰ Cepheye en fazla

²⁶ Karatepe, *a.g.m.*, s. 307.

²⁷ Özdemir, *a.g.e.*, s. 144, 147.

²⁸ Asiye Tülin Sonatılğan Uygur, *İsveç Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Malul Türk Savaş Esirlerinin İsveç*

Kızıllaç Yardımıyla İsveç Üzerinden Mübadelesi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve

Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2013, s. 120 vd.

²⁹ Özdemir, *a.g.e.*, s. 220.

³⁰*Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi'nde Türk Harbi V. Cilt 3 ncü Kitap Çanakkale Cephesi Harekâtı*,

Ankara 1980, s. 525-526.

1924 Ahali Mübadelesinde Mahallî Sıtma Olayları

askerin yığıldığı V. Ordu'da sıtma, tifüs, tüberküloz, zatürre, zatülcenb ve iskorpit hastalıklarından³¹ hayatını kaybedenlerin sayısı³²67.848 olarak kaydedilmektedir. Dizanteri ve soğuk geçen 1915 kışı İngiliz ve Anzak birliklerinde de önemli sayıda ölümlere neden olmuştur.³³

Genel savaş boyunca orduda 451.803 sıtma hastası tespit edilmiş, gösterilen bütün ihtimama karşın, sıtmadan 23 binin üzerinde er yaşamını yitirmişti.³⁴Savaş sırasında Almanlar tarafından kınakına ağacı kabuğundan elde edilen kinin tuzlarıyla salgına karşı konulmaya çalışılıyordu.³⁵ Sıtma faktörüyle mücadelede orduda alınan tedbirlerin yanı sıra kinin sağlanması ve ucuza satılması amacıyla bir yasa çıkarılmışsa da sıtma yaygınının önü alınamamıştı.³⁶Filistin bölgesine giden ve dönen askerlerin geçiş noktası olan Pozantı'da Almanların kurdukları bakteriyoloji laboratuvarı aracılığıyla sıtma kontrolü yapılmaktaydı.³⁷Savaşın sona ermesinin ardından cephelelerden dönen ve halkla temas eden sıtmalı erler yurttan hastalığın yayılmasında etkili olmuşlardı.³⁸

³¹ Hasan Mert, "Siperin Ardındaki Çanakkale", 2. *Uluslararası Tarih Sempozyumu 816-18 Ekim 2014*), Dokuz Eylül Üniversitesi ve

Buca Belediyesi, İzmir 2015, s. 659.

³² Çanakkale Savaşları'nda Osmanlı ordusunda hastalıktan hayatını kaybedenlerin sayısını, Osman Yalçın, "Çanakkale Cephesinde

Türk Hava Harekâtı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 13, Sayı: 18, Bahar 2015, s. 376'da 21 bin; Halise Coşkun, "Çanakkale Savaşlarında Sağlık Hizmetleri", *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 13(2), 2014, s. 97'de 21.498; Recep Çelik, "Çanakkale Savaşları Srasında Halkın Durumu", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 13, Sayı: 18, Bahar/2015, s. 425'de 29 bin; www.spartacus.co.uk/FWWcosts'ta 85.938 olarak vermektedirler.

³³ Özdemir, *a.g.e.*, s. 146, 211-214.

³⁴ Engin Kurt, "Savaşların Sonuçlarını Etkileyen Salgın Hastalıklar", *Türkiye Klinikleri J MedEthics*, 18(2), 2010, s. 119.

³⁵ Zafer Koşlu-Nihal Doğan, "Birinci Dünya Savaşı Srasında Osmanlı Devleti'nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal

Düzenlemeler", *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, Cilt 34, Sayı 3, 2010, s. 214.

³⁶ Tuğba Korhan, "II. Dünya Savaşı'nda İzmir'in Sıtma İle Mücadelesi", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 31,

Ordu 2014, s. 371.

³⁷Yadigar Paçacı, *Tek Parti Döneminde Salgın Hastalıklar: Sıtma Örneği (1923-1950)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2018, s. 9.

³⁸ Abdullah Lüeci, *İstanbul'da Salgın Hastalıklar (1918-1922)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış

Yüksek Lisans Tezi, 2009, s. 14.

Hicaz'da kolera salgını etken durumdaydı ve kara yoluyla hacca gitmeyi tercih edenler azınlıktaydı. Rusya Müslümanları hacca gitmek için deniz yolunu seçince, Rus vapurları aracılığıyla hem Rusya kıyıları, hem de Sinop ve İstanbul'da koleranın sirayetinin önü açılmıştı. Vapurların sıkça yıkanması, hacı adaylarının Sinop'taki tahaffuzhanede beş gün karantinada tutulmalarına rağmen koleradan kaynaklı ölümler üzerine Osmanlı Sıhhiye İdaresi, vapurların İstanbul'da durmadan geçmelerini zorunlu tutmuştu. Bütün önlemlere rağmen Rusya'da 1910 Temmuz ve Ağustos aylarında 4.405 kişinin koleradan ölmesi, Aralık süresince Sinop'a gelen 3 bin hacı adayından sadece 23'ünün iyileşmiş olması, salgının etkisini gösterir özelliكتedir.³⁹Hicaz Bölgesi'nde 1912'de Osmanlı Sağlık İdaresi'nin tuttuğu kayıtlara göre, halk arasında sıtma ve diğer ateşli hastalıklardan vefat edenler ön sıradaydı. Alınan tedbirlere rağmen çeşitli hastalıklardan vefat edenlerin sayısı 15.624 idi.⁴⁰Bölgede kolera vakalarının önü bir türlü alınamıyordu. 1913 yılındakolera ve çeşitli salgınlardan 11.617 kişi yaşamını yitirmişti.⁴¹

Savaş sırasında Hicaz Cephesi'ndeki erat arasında sıcak, susuzluk, gıdasızlık ve sağlık gereçlerinin yetersizliğinden şikâyetler vardı. Sıtma, bağırsak iltihabı, nezle, iskorpit ve humma-i racia çoğu askerin ölümüne neden olmaktadır. Hastane kayıtlarına giren kadarıyla bu cephede hastalıklardan ölenlerin sayısı 1.166 idi. Ortadoğu'daki savaşlar sırasında 4., 8. ve Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığı erlerinden 72.529'u salgın hastalıklar nedeniyle vefat etmişlerdi.⁴²Çarpışmalarda İngilizlerin esir aldıkları 15 bin Türk askerinin ilaçlı banyo suyu ile gözlerini kör ettikleri iddiaları üzerine, 28 Haziran 1921'de M. Kemal Paşa ve on bir bakanın imzalarını taşıyan kararla, olayın failleri hakkında gerekli takibatın yapılması kararlaştırılmıştı.⁴³

³⁹ İsmail Yaşayanlar, "Hicaz Yolunda Kolera: Rusya Müslümanlarının Kullandığı Karadeniz Hac Yolu ve Koleranın Yayılımına

Etkisi", *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, IV/2, 2015, s. 190-193.

⁴⁰ Kasım İzzeddin, *Hicaz Sıhhiye İdaresi Senevî Rapor, Hicaz'da Teşkilât ve İslahât-ı Sıhhiye ve 1330 Senesi Hacc-ı Şerifi*, Matbaa-i

Âmire, İstanbul 1330, s. 101.

⁴¹ Kasım İzzeddin, *Hicaz Sıhhiye İdaresi Senevî Rapor, Hicaz'da Teşkilât ve İslahât-ı Sıhhiye ve 1329 Senesi Hacc-ı Şerifi*, Matbaa-i

Âmire, İstanbul 1328, s. 51.

⁴² Özdemir, *a.g.e.*, s. 146.

⁴³ Kızılhaç heyetinin raporu da bu bilgileri kısmen doğrular nitelikteydi ve Türk esirlerin %20'sinin göz hastalığına yakalandıkları

Savaş süresince orduda ve sivil halk üzerinde etkisini gösteren salgınlardan biri de dizanteri idi. Osmanlı ordusunda 147 bin dizanterili erin 40 bini salgından dolayı vefat etmişlerdi. Uzun mesafeleri yaya olarak yürümek zorunda kalan yorgun ve yeterli beslenmekten yoksun erler amipli dizanterinin tahribinden kendilerini kurtaramamışlardı.⁴⁴

2-Mübadele Uygulaması ve Mübadillerin Türkiye'ye Nakilleri

Yunan ordusunun yenilgisiyle Türkiye'den gelen göçmenlerin izdihamını hafifletmek isteyen Yunan Hükûmeti, Müslüman uyrukları göçe zorlayınca taraflar arasında sorunlar yaşanmıştı. Nihayet Lozan'da toplanan Barış Konferansı'nda, 30 Ocak 1923 tarihli Türk ve Rum Nüfus Mübadelesine Dair Sözleşme ve Protokol imzalanarak çözüm süreci başlatılmıştı. Türkiye Cumhuriyeti Hükûmeti tarafından TBMM'nin 28 Ağustos 1923 tarihli oturumunda; mübadele işlemlerini yürütmek üzere Muhtelit Komisyon⁴⁵ kurulması kararı alındı. Mübadele işlerini yürütmek üzere 13 Ekim'de MİİV kuruldu. 8 Kasım'da Mübadele, İmar ve İskân Kanunu kabul edildi. Mübadele sözleşmesi gereği Batı Trakya dışındaki Yunanistanlı Müslümanlarla, İstanbul dışındaki Türkiyeli Ortodokslar zorunlu olarak yer değiştireceklerdi.⁴⁶

Ancak, İstanbul'da oturan Ortodokslarla Batı Trakya'da oturan Müslümanlar değişim dışı tutulacaklardı. İki devlet arasında yapılan sözleşme gereği kurulan Karma Komisyon, Ekim ayında çalışmalara başlayarak bunu

kamptaki sağlık hizmetleri İngiliz Albay Doktor Garnen ile Arsen Khoren ve Leon Samuel adındaki iki Ermeni doktor

tarafından yürütülmekteydi. Bkz.: S. Murad Hatip, "Birinci Dünya Harbi Çanakkale Savaşları'na Genel Bakış ve Az

Bilinenler Çanakkale Savaşı Denizde mi Kazandı", *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 13, Sayı: 18, Bahar 2015, s.

185.

⁴⁴ Özdemir, *a.g.e.*, s. 163;

⁴⁵ Bayram Akça, "Lozan Barış Antlaşması'ndan Sonra Muğla Vilayetine Gelen Muhacirler", *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler*

Enstitüsü Dergisi, Sayı: 21, 2008, s. 786.

⁴⁶ Arı, "Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yaşanan Göç Olayları ve Sağlık Hizmetleri", *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-*

1038) Bildiriler (6-9 Kasım 2007 İzmir), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 156, Ege Üniversitesi Basımevi,

İzmir 2009, s. 108.

takip eden bir yıl içinde bir kısım Türk ve Rum'un mübadelesini gerçekleştirdi. Nüfus mübadelesinin kesin çözümü 1930 yılına kadar sağlanamadı. Bu süreçte 456.720 kişi Türkiye'ye, mübadele öncesinden başlamak üzere 1.250.000 kişi de Yunanistan'a göç etti.⁴⁷

Hükümet gelecek mübadillerin Türkiye'ye taşınması işi için Seyr-i Sefain İdaresi ve diğer Türk vapur şirketleriyle anlaşma yaptı. MİİV, mübadillerin deniz yolculukları sırasında ve yerleşkelerine götürülecekleri sıradaki sağlık sorunları ile nakil işlemleri için 1923'te HAC ile sözleşme yaptı. Sözleşme gereği cemiyet her vapurda bir doktor ve iki sağlık memuru bulunduruyor, mübadillere aşıları yapıyor, bir salgın olup olmadığına bakılıyordu.⁴⁸

Vapurlarla ve karadan yapılan yolculuğun ardından mübadillere fennî temizlik ve çeşitli haşerelere karşı mücadele yapıp HAC ve MİİV'nin açtığı İzmir, Samsun, Mersin, Aydın, Gelibolu, Çanakkale, Fethiye, Ayvalık, Erdek, Çeşme ve Bayındır misafirhanelerinde barındırılıyorlar,⁴⁹beş günlük dinlenmenin ardından yerleşim yerlerine götürülüyorlardı.⁵⁰Büyükler 900 gr ekmek, bir miktar zeytin, peynir, çocuklu annelere ise süt yardımı yolluk olarak veriliyordu.⁵¹

5 Mart 1924'te MİİV ile HAC arasında yapılan plân gereği, mübadillerin Türkiye'ye getirilmeleri sırasındaki gereksinimlerini HAC yerine getirecek, bunun için ilk etapta 30 bin lira ödenek ayrılacaktı. HAC Kalikratya, Kavala, Selanik, İstanbul, Niğde, Mersin, Samsun, Tekirdağ, Ulukışla'daki yataklı hastaneleri kullanacaktı.⁵²Sıtma, tifo, dizanteri gibi hastalıkların yaz aylarında yoğunlaştığını bilen HAC yetkilileri, dispenser ve hastanelerde

⁴⁷ Fahriye Emgili, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Hakkındaki Araştırmalara Bir Bakış", *Tarih ve Günce*, I/1, 2017 Yaz, s.33.

⁴⁸ Arı, *a.g.m.*, s. 109.

⁴⁹ İbrahim Erdal, "Türk Yunan Nüfus Değişiminde Türk Mübadillere Yapılan Yardım Faaliyetleri", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV, Cilt: 25, Sayı: 40, Ankara 2006, s. 206.

⁵⁰ Çapa, "Mübadele'de.....", s. 42-43.

⁵¹ Aykut Dalaman, *Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sonucu Çanakkale'ye Yerleştirilen Mübadiller (1923-1930)*, Gazi Üniversitesi,

Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2004, s. 56.

⁵² Çapa, *a.g.m.*, s. 33-34.

dinlendirilen mübadillere temiz su sağlamak suretiyle⁵³ salgınların yorgun bedenler üzerindeki olumsuz etkilerini engellemeye çalışacaklardır.

3-Millî Mücadele ve Sonrasında Mübadillerde Sıtma Olayları

Sıtma tarihin bütün zamanlarında önemli bir sağlık sorunu olmuş ve insanlığa büyük zararlar vermiştir. Hatta zarardan da öte birçok uygarlığın yok olmasında önemli bir faktör olmuştu. Türkiye’de sıtma olarak adlandırılan hastalık, dünyada daha çok malarya olarak bilinmekteydi ve anofel cinsi sineklerin ısırmasıyla insanlara bulaşmaktaydı.⁵⁴

Ortalama bir haftayı aşkın kuluçka süresinden sonra, hastalık kişide baş, sırt ve eklem ağrıları ile başlıyor, üşüme, titreme, bulantı, kusma ile orta şiddete ulaşıyordu. Hastalığın başlangıcında düşük seyreden ateş, hastalığın ilerlemesiyle artış gösteriyordu. Şiddetli bir öksürüğün olduğu vakada hastanın dalağı belirgin bir şekilde, karaciğeri ise hafifçe büyür,⁵⁵ilerleyen günlerde zayıflayan bünyede kansızlık ortaya çıkmaya başlar, bağışıklık sistemi çökerdi.⁵⁶

Birinci Dünya Savaşı sırasında Osmanlı ordularının sağlık birimlerinin yaptığı tespitlere göre Adana bölgesinin %78’i, Denizlibölgésinin %90’ı, Toros

⁵³ Tuncay Özgişi, “Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Anadolu’ya Zorunlu Göçler ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Yardım Faaliyetleri”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 31, Ordu 2014, s. 392.

⁵⁴ Kürşat Altıntaş, “Sıtmanın Laboratuvar Tanı Yöntemleri”, *Türkiye Klinikleri Tıp Bilimleri Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, Ankara 1983, s. 324.

⁵⁵ İsmail Soner Koltaş, *Çukurova Bölgesinde Sıtmalılarda ve Sıtma Riski Olanlarda İndirek Floresan Antikor Tekniği (IFAT) İle Plasmodium Vivax’a Karşı Oluşan Antikorların Gösterilmesi*, Çukurova Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü

Yayımlanmamış Doktora Tezi, Adana 1995, s. 9; Nurittin Ardıç-Vedat Turhan, “Sıtma”, *Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi*, Cilt 34, Sayı 4, 2004, s. 279.

⁵⁶ Turhan Sarıköse, *XIX. Yüzyılda Çukurova’da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya 2013, s. 45.

Tüneli işçilerinin %50'si⁵⁷ sıtmalıydı. Hatta bazı yörelerde sıtmadan ölenlerin sayısı doğanların iki katını aşmıştı.⁵⁸Cephelerde çarpışan her beş askerden birinde görülen sıtma diğer salgınlar arasında önceliği almaktaydı.⁵⁹Millî Mücadele sırasında savaştan askerlerin %40'ı sıtmayayakalanmıştı.⁶⁰Cephe gerisinde bulunan halkın durumu da içler acısıydı. Yaklaşık olarak halkın %50'sinin sıtmalı olduğu Türkiye'de işgücünün olumsuz etkilenmesiyle ekinlerin hasadı yapılamamış,⁶¹ önemli ürün kaybı meydana gelmiş, cephede savaştan askere un ya da ekmeğe gönderilmesinde sıkıntılar yaşanmıştı. Doğal olarak yetersiz beslenmeyle birlikte kişilerin hastalığa yakalanma olasılığı da artış göstermiştir. Yunan askerlerince işgal edilen yerlerde yaşayan yerli halk oldukça zor şartlarda yaşamlarını sürdürmekteydi. İşgalciler tarafından tahrip edilen Mihaliççik'ta halk fakir, muhtaç ve perişan bir durumda, yiyecek bulamadığında ot yiyerek yaşamaktaydı.⁶² Böylesine bitkin düşen insanların salgın hastalıklara yakalanması kaçınılmazdı. Çeşitli sağlık kuruluşlarının yurt genelinde yaptıkları araştırma sonuçlarına göre 1917-1925 yılları arasında sıtmalı hasta oranları aşağıdaki şekilde gerçekleşmişti:⁶³

⁵⁷ Adana'nın işgali sırasında şehirden kaçarak Pozantı ile Belededik'e sığınan halk düşman tayyarelerinin bombalarından korunmak

için Belededik Tüneli'nin girişine sığınıp, burada uzun süre kaldıklarından sıtmaya yakalandıkları da bilinmektedir. Bkz.;

Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umûmisi Tarafından 1339 Senesi Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umûmîsi'ne Takdim

Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devreye Aid Rapor, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1339, s. 71.

⁵⁸ Orhan Özkan, "Atatürk Döneminde Sağlık Politikası", *Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye'nin Ekonomik Gelişmesi*

Semineri, A.Ü.S.B.F. Yay.: 513, Ankara 1982, s. 195.

⁵⁹ Halil Tekiner, "Dr. İsa Ruhi Koray'ın İstiklal Harbi Hatıratı", *Türkiye Klinikleri*, 22(1), 2014, s. 10.

⁶⁰ Atakan Esen, *Cumhuriyet Dönemi Sıtma Mücadelesi (1923-1956)*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2017, s. 10.

⁶¹ Recep Akdur, *Sıtma*, Ankara 2001, s. 1.

⁶² Seçil Karal Akgün- Murat Uluğtekin, *Hilal-i Ahmer'den Kızılay'a*, THK Basımevi İşletmeciliği, Ankara 2002, s. 264-268.

⁶³ *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl*, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayını No: 422, Ankara 1973, s. 101-103.

1924 Ahali Mübadelesinde Mahallî Sıtma Olayları

Şehirler Sıtmalı Oranı (%) Şehirler Sıtmalı Oranı (%)

| | | | |
|-----------|----|---------|----|
| Ankara | 90 | Konya | 70 |
| Antalya | 86 | Mardin | 80 |
| Balıkesir | 82 | Malatya | 25 |
| Bingöl | 60 | Samsun | 72 |
| Denizli | 90 | Adana | 78 |
| İstanbul | 80 | Trakya | 30 |
| İzmir | 72 | Trabzon | 68 |

Sakarya Savaşı'nın sürdüğü sıralarda Polatlı ve Ankara hastaneleri tifüslü hastalarla dolmuştu. Ankara Çayı etrafındaki bataklık alanlarda bulunan sazlar, buğu sandıklarında yakacak olarak kullanılarak salgının önü alınabilmişti.⁶⁴Sıtmanın verdiği kayıplar Millî Mücadele sırasında şehit olanlardan da fazlaydı. İki yıllık savaşta 8.505 kayıp verilirken, hastanelerde ölenlerin sayısı 22.543'übulmuştu. 1921 Aralık ayında, genelsaldırı hazırlıkları öncesinde, gösterilen bütün çabalara rağmen, hastaneye yatırılanerlerin sayısı 16.953'tü. Bu sayı 1922 Mart'ında 29.193'e yükselmişti.⁶⁵

Cumhuriyet'in ilk yıllarında halk sağlığına önem verilerek başta sıtma, frengi, trahom ve verem olmak üzere birçok yaygın hastalıkla mücadele edilmesi gerektiğini gösteriyordu. Tüm bu nedenlerden dolayı Meclis'in açılışından itibaren bulaşıcı hastalıklarla mücadeleye büyük önem verilmişti.⁶⁶Millî Mücadele yıllarında Türk milleti çeşitli zorluklarla karşı karşıya kalmıştı. Birçok tarihçi bu zorlukların arasında sıtma ve veremi de

⁶⁴ Sevilay Özer, "II. Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul'da Tifüs", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XV/30, 2015-Bahar, s.

173.

⁶⁵ Özdemir, *a.g.e.*, s. 321, 323.

⁶⁶ Ercan Çağlayan, "Diyarbakır'da Sağlık Alanındaki Gelişmeler (1923-1946)", *JASSS TheJournal of AcademicScienceStudies*,

Volume 6, Issue 6, June 2013, s. 354.

saymaktadır. Bu dönemde sıtma öylesine yayılmıştı ki, ülke genelinde hastalığı bilmeyen hatta bu hastalığı geçirmeyen kimse yoktu denilebilir. Sıtma mücadelesi için ilaç sıkıntısı çekilmekteydi. Konu TBMM'nin 4 Kasım 1922'deki oturumunda gündeme geldiğinde söz konusu sıkıntının giderilmesi için Sıhhiye Vekâleti'nin bünyesinde bir ecza inhisarı kurulması önerisi yapıldı. Ancak bu öneri pratiğe geçirilemedi.⁶⁷

Mustafa Kemal Paşa, 1 Mart 1923'te Meclis'in dördüncü toplantı yılını açarken, sıtma salgınının önüne geçilebilmesi adına çalışmaların yapılması gerektiği üzerinde durmuş, koşulların normalleşmesi ile birlikte Hükûmetin en önde gelen görevlerinden birinin bu salgını önleme adına köklü çalışmaları başlatmak olduğunu vurgulamıştı.⁶⁸ Ayrıca, o yıl İstanbul Kimyahanesi'nde üretilen 1.000 kilo kininin, 250 kilosunun ücretsiz olarak dağıtıldığını, satılan kısmından sağlanan parayla yurt dışından yenisinin getirilmekte olduğunu belirtmişti⁶⁹. Bu sırada Sıhhiye ve Muavenet-i İctimaiye Vekâleti (SMİV) tarafından sağlanan 1.381 kgkinin halka ulaştırılmıştı.⁷⁰

MİİV, mübadiller için Samsun, Trakya, Balıkesir, İzmir, Bursa İstanbul, İzmit, Antalya, Konya, Adana merkezli on yerleşli bölgesi belirlemiştir. 13-19 Ekim'de gerçekleşen ilk mübadelenin hemen ardından, Vekâlet tarafından uygulanmasına başlanılan Mübadillerin Kabul, İaşe, Sevk ve İskânları Hakkında Talimatnâme uyarınca, mübadillersağlıklarının korunması amacıyla temizlenme işlemine tabi tutuldular. Gerek kara, gerekse deniz yoluyla gelen mübadiller arasında en fazla zarar görenler küçük yaşta çocuklardı. Türkiye'ye gelen her kafilde ortalama 15-20 çocuk yetersiz beslenmekten dolayı yaşamlarını yitirmekteydi. Nitekim Himaye-i Etfal Cemiyeti, mübadil çocukları ve yeni doğanlara yardım amacıyla 5 bin lira ödenek ayırarak duyarlılık göstermişti. Batı Makedonya'dan gelen mübadillerin mallarına Yunanistan tarafından yasa dışı el konulduğundan, TBMM bunlara yardımcı

⁶⁷ Sinan Demirbilek, "Tek Parti Döneminde İnhisarlar", *ÇTTAD*, XII/24, İzmir 2012/Bahar, s. 205-206.

⁶⁸ Özkan, *a.g.m.*, s. 199.

⁶⁹ Akgün-Uluğtekin, *a.g.e.*, s. 156-157.

⁷⁰ Paçacı, *a.g.t.*, s. 107.

olmak amacıyla 16 Ocak 1924 tarihinde HAC'ne 30 bin lira ödenek ayırarak sıkıntılarının giderilmesine katkıda bulunmuştu.⁷¹

MİİV, Türkiye'ye gelen mübadiller arasında tedaviye muhtaç olanların HAC ve mülkiye hastaneleri bulunmayan veya bulunup da boş yatağı olmayan yerlerde askerî hastanelere %5 nispetinde kabul edilmeleri konusunda Müdafaa-i Milliye Vekâleti ile anlaşlığını, bundan böyle usulü gereği davranılmasını birimlerine ileterek,⁷² askeriyenin olanaklarından yararlanılacağını duyuracaktır.

Ankara'nın Millî Mücadele döneminde idare ve sevkîyat merkezi olması dolayısıyla sıtma ile diğer bulaşıcı hastalıklar erler aracılığıyla geniş bir alana yayılmıştı. 1923-1924 yıllarında Ankara'da sıtma bulaşmamış kimse yok gibiydi.⁷³Halkın önemli bir kısmı haftada birkaç gün işlerini bırakmaya ya da bulunduğu yerlerde günün birkaç saatini sıtma nöbetiyle geçirmeğe mahkûm duruma düşmüştü. Mecliste ise mübadillerin sıtmalı alanlara yerleştirildikleri, sık sık yerleri değiştirilerek perişan oldukları şikâyetleri gündeme taşınmıştı. MİİV Vekili Refet Bey, mübadiller arasında en fazla sıtmanın etkili olduğunu belirtmekle birlikte, bunun Türkiye'nin, hatta dünyanın bir sorunu olduğuna inanmaktaydı. Daha önce MİİV Vekili olan Adliye Vekili Mustafa Necati Bey, kendisinin bile üç aydan bu yana sıtmalı olduğunu, sıtmanın değil Ankara, Türkiye'nin sorunu olan bir salgın olduğunu söylemekteydi.⁷⁴Hatta hastalık 1924'te köylüleri tarlada, yollarda yerlere sererek harmanları öylesine bıraktırır⁷⁵veışğücünü olumsuz yönde etkilerdi.

Salgınlardan veba çağlar boyunca etkili olan ve toplu felaketlerin yaşanmasına neden olan bir hastalıktı. Bakımsız ve yorgun mübadiller arasında böyle bir salgın haberinin çıkması bile yetkilileri tedirgin etmeye yetmekteydi. 1919'da İzmir'de sekiz, 1920'de bir kişinin vebadan yaşamlarını yitirmelerinden sonra hastalık etkisini kaybedecek,⁷⁶daha sonraları Türkiye'ye getirilen mübadillerde sürdürülen tetkiklerde veba etkenine rastlanmadığı

⁷¹ Eda Özcan, "Ahali Mübadelesi ve Yardımların İstanbul Örneği", *ÇTTAD*, IX/20-21, İzmir Bahar-Güz 2010, s. 67, 68.

⁷² *BCA*, 272.11.18.82.19-3.

⁷³ Özdemir, *a.g.e.*, s. 323.

⁷⁴ Çapa, "Yunanistan'dan...", s. 62.

⁷⁵ Lutfi Aksu, *Malaria (Sıtma)*, Ulusal Matbaa, Ankara 1943, s. 26.

⁷⁶ Ayfer Tanlay, "Millî Mücadele Başlarında İzmir'de Etkili Olan Başlıca Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz-ı Sariye)", *CTAD*, VI/15, 2007/Güz, s. 49.

görülecektir. 5 Mart 1924'te İstanbul'da veba hastalığına rastlanması Hükûmet yetkililerinin yüreklerini hoplatmaya yetmişti. Temmuz ayında Selanik'te çalışan gümrük ameleleri arasında iki veba vakasının görülmesi üzerine, salgının Türkiye'ye girmesinin önünü almak amacıyla bir ara Selanik'ten mübadilgetirme işine ara verildi. Vapurların ahşap bölümlerinde barınan farelerin hastalığın taşıyıcısı olduğu bilindiğinden, MİİV 12 Mart'ta Seyr-i Sefain İdaresi'ne bir yazı göndererek mübadil taşımasında kullanılan vapurların kırk günde bir yıkılmasını zorunlu kıldı.⁷⁷ Doktor Kemaleddin aracılığıyla SMİV Vekili Süleyman Bey, Pire ve Atina'da sekiz veba vakasının olduğunu 23 Ağustos'ta Vekâlete bildirmesiyle yetkililer gerekli önlemleri almaya başlamışlardı.⁷⁸ Takibin sıkı yapılması, vapurlara ve mübadil temizleme işlerine özen gösterilmesi sonucu vebanın halk sağlığını tehdit etmesinin önü alınacaktır.

Niğde'ye 15.702 mübadilin yerleşisi yapılmıştı.⁹³ Harbi'nin ardından Eğriköy'eye yerleşileri yapılan 80 kadar Çerkez muhacirden 2 hanenin kalması, Doğu vilâyetlerinin işgali üzerine Musa Hacı Köyü'ne gelen mültecilerin yarısının vefat etmesinin nedeni bataklıklardan kaynaklanan sıtmadandı.⁷⁹ Güzelce, Mesli ve Meşeli köyleri de Niğde'nin en bereketli topraklarına sahipti ve İstasyon yakınındaki bataklıklardaki sivrisinekler mübadillerle yerleşiklere sıtmayı bulaştırmaktaydı.⁸⁰ Konya Mıntıka Müdürü Talat Bey, 18 Ağustos'ta mübadillerle birlikte Aksaray'da yerleştirilmek üzere Konya'ya doğru gönderilenlerin Mersin'deki nemli ve sıcak ortamda

⁷⁷ Semih Çınar, *Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinde Tekirdağ İmdad-ı Sihhi Heyeti'nin Faaliyetleri (1923-1924)*, Muğla Sıtkı Koçman

Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Muğla 2015, s. 55-56; Arı, "Mübadele

Sürecinde Göçmenlerde Salgın Hastalık Riski ve Fare İtlafi", *Prof. Dr. Necmi ÜLKER'e Armağan*, İzmir 2008, s. 154.

⁷⁸ BCA, 272.79.72.3.31-2.

⁷⁹ Atakan Esen, "Sihhi İctimâî Coğrafya Kitaplarına Göre İç Anadolu'da Görülen Salgın Hastalıklar (1922-1926)", *Ankara*

Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi, Sayı: 60, Bahar 2017,

80.

⁸⁰ Muhammed Sarı, *Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi'nde İmar Faaliyetleri (1923-1938)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler

Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2011, s.

379.

fazlaca kaldıklarından sıtmaya yakalandıklarını, Kayseri HAC'nden tecrübeli bir doktorunmübadilleri aydınlatmak ve onlara yardımcı olmak amacıyla Niğde'ye çağırıldığını, HAC'nden iki kez kinin istemesine rağmen gönderilmediğinden dolayı Dâhiliye Vekâleti'neyakınmaktaydı. Talat Bey, ayrıca Vekâlet Müsteşarı Konya'dan geçerken durumu görüşmüş ve mübadillerin yerleşti yerlerinin değiştirilmesinin söz konusu olmadığına kanaat getirdiklerini aktarmıştı.⁸¹ HAC görevlilerinin bütün gayretlerine rağmen, Ağustos sonlarında bölgedeki mübadillerarasında bakımsızlıktan kaynaklanan vücut zayıflığı ve ishal olaylarına rastlanmış, hasta sayısının artması üzerine mevcut nekahathânenin kapasitesi artırılarak tedavileri⁸² sürdürülmüştü.

MİİV, 25 Eylül'de, mıntıkada görülen sıtma etkeniyle mücadele amacıyla Konya Mıntıka Müdüriyeti namına İstanbul HAC'ne 23,5 kilo kinin siparişi vermiş, Niğde'nin Güzelce, Mesli ve Meşeli köylerindeki mübadillerden sıtmaya yakalananların gönderilecek kinin vasıtasıyla tedavi edileceğini, siparişi yapılan kininlerin mıntıkalara gereği kadar ulaştırılacağınıMüdüriyete bildirmişti⁸³.

Antep'e peyderpey gönderilen 1.330 mübadilin sağlık durumlarıyla ilgilenecek bir doktorbulunmadığı gibi, boş bulunan Hükümet Tababeti'nede atama yapılamamıştı. Vilâyet Sıhhiye Müdürü sadece asker muayeneleriyle uğraşınca vatandaşın sağlığı büsbütün ihmal edilmişti.⁸⁴ MİİV, buraya bir görevli atanana kadar, Adana Mıntıkası'na bakacak seyyar doktorun Antep'teki halkın sağlığıyla ilgilenmesi hususunda gereğinin yapılmasını 4 Eylül'de Sıhhiye Vekâleti'nden istemek⁸⁵ zorunda kalacaktır.

Aynı tarihte İzmit'e yerleşen mübadillere çiçek aşısı yapılırken sıhhi tedbirlere yeterince uyulmaması nedeniyle çeşitli hastalık vakaları ortaya çıkmıştı. MİİV, yeni gelecek mübadillere aşı yapılırken sıhhi şartlara uyulması, titizlik gösterilmesi ve dikkatli davranılması konusunda İzmit Mıntıka Müdüriyeti'ne 21 Nisan'da uyarıda bulunmuştu.⁸⁶Şehre gelen ilk mübadil

⁸¹BCA, 272.79.72.3.26-2.

⁸²BCA,272.79.72.3.6-2.

⁸³BCA, 272.79.72.3.26-1.

⁸⁴BCA, 272.79.72.3.7-2.

⁸⁵BCA, 272.79.72.3.7-1.

⁸⁶BCA, 272.11.18.82.19-1.

kafilesinde dizanteri, kızamık, ishal ve zatürre hastalıkları görülmüş, vapurla gelenlerden yolda üç, hastanede bir kişi yaşamını yitirmişti.⁸⁷

Oldukça eski zamanların hastalığı olmakla birlikte, Girit'ten gelen mübadillerin bir kısmında cüzzamlı görülmüştü. Vapura bindirilmeden Girit'te karantina altına alınan üç mübadil hastanın durumlarının ne olacağı Meclis'te de konu edilmiş,⁸⁸MİİV, aynı tarihte gönderdiği duyuruyla, cüzzam illetine tutulan mübadillerin İstanbul'daki Emrâz-ı Sâriye Hastanesi'ne sevklerinin yapılmasını mıntıka müdüriyetlerinden isteyerek soruların beklenen yanıtını vermişti.⁸⁹

Tütün ekiciliği amacıyla İzmit mıntıkasına yerleştirilen, Makedonya'daki Karacaova'nın Süren ve Tohur köyleri mübadilleri de fakirlik ve hastalıkla mücadele etmekteydi. İzmit Körfezi'nden Sapanca Gölü'ne kadar olan alan ve Tuzla semtindeki bataklıklar nedeniyle sıtma salgın durumdaydı. Hatta, Baç Mahallesi'nde sıtma bulaşmamış kimse kalmamıştı. Selanik'ten yoksulluk ortamında yapılan bir yolculuk sonrası bünyeleri zayıf düşen bu mübadil aileler arasında 1-5 yaş arası çocuklar çoğunlukta ve hemen hepsi bağırsak iltihabına yakalanmışlardı. 13 Eylül kayıtlarına göre, yapılan bütün tedavi ve bakıma rağmen zayıf bünyeli çocuklardan bir kısmı yaşamını yitirmişti.⁹⁰

İzmit 7. Mıntıka Müdüriyeti alanındaki mübadillerde meydana gelen ölüm olayları MİİV bürokratlarının konuya yoğunlaşmalarına neden oldu. MİİV'nin elinde, bölgelere yerleştirilen mübadillerin sayısı, ne kadarının geçim darlığı çektiği, bağırsak iltihabı hastası olanların ne tarzda tedavi ve beslenmelerinin yapıldığı, bütün sıhhi çabalara rağmen artan ölümler konusunda yeterli bilgi bulunmamaktaydı. MİİV, 20 Eylül'de Müdüriyetten; Karacaova'nın Süren ve Tohur halkının sayısı, ne kadarının 1-5 yaş aralığındaki çocuklardan oluştuğu, mübadiller arasında bakıma muhtaç olanların tam sayısı, vücutları zayıf düşenlere ne tarzda tedavi ve beslenme yapıldığı, mübadillerin buldukları köylerin iklimine uyumları, hastalıklar hakkında fennî ve sıhhi araştırma yapılabilmesi için yapılan fennî uygulama ile mıntıkaca büyük bir

⁸⁷ Sarı, *a.g.m.*, s. 485.

⁸⁸ Arı, İzmir'den Bakışla ..., s. 192.

⁸⁹ BCA, 272.11.18.82.19-2

⁹⁰ BCA, 272.79.72.3.14-1.

çaba gösterilmesine karşın yaşanan ölüm olaylarıyla ilgili yapılanlar konusunda bilgi vermesini istedi.⁹¹

Müdüriyet, 27 Eylül'de MİİV'ne gönderdiği yazıda,⁹²Karacaova'nın Süren köylülerinin 674 yetişkin ve 285 çocuk olmak üzere 959, Tohur köylülerinin 220 yetişkin ve 108 adet çocuk olmak üzere 328 mevcutlu ve hepsinin bakıma muhtaç olduklarını bildirdi. Mübadiller memleketlerinde ve Selanik dolaylarında aylarca kalmışlar, yeterli beslenememekten dolayı vücut dirençleri düşmüş vaziyette yerleştirilmişlerdi. Mübadillerden zayıf ve acil bakıma gereksinime görülenlerin mntıkaca tedavi evinde toplattırılarak gündelikleri verilmiş, ayrıca günlük 100 dirhem süt ve ikişer tane yumurta takviyesi yapılmıştı. Sağlıklarına kavuşturulanlar da köylerine gönderilmişlerdi. Vücut zayıflığı ve ishalden sıkıntı çekenler hastane doktorlarınca nekahethanede bizzat Sıhhiye Müşavirliği tarafından muayene ve tedavi edilerek bol miktarda kinin tedavisi yapılmıştı. Mntıkadaki yerleşilerin durumları Sıhhiye Müşaviri tarafından kontrol edilmiş, gerekli fennî tedbirler alınarak tedavileri sürdürülmüştü. Ayrıca sıhhiye memurları seyyar doktorlarla birlikte köyleri sıkı bir kontrol altına almışlardı. Olumsuz koşullarda yaşamlarını sürdüren Tohur ve son olarak gelen 1.000 nüfuslu Koştan ve Nuresilliler'de görülen vücut zayıflığından kaynaklanan rahatsızlıklara karşı yapılan tüm müdahalelere rağmen hayatlarını kaybedenler olmuştu. Hastalara gıda takviyeleri yapıldığını bildiren Müdüriyet, ölümlerin ortadan kaldırılmasının tek çaresinin mübadillerin havası ve suyu güzel yerlere sevk edilmeleriyle mümkün olacağını belirtmişti⁹³.

Değişik iklim bölgelerinden gelen mübadillerin özellikle sıcak iklimli ve çevresinde bataklık bulunan alanlara yerleştirilmeleriyle, zaten olumsuz koşullarda yapılan bir yolculuktan sonra sağlıksız mekânlarda yaşamaya başlayan bu insanlarda çeşitli hastalıklar görülmesi gayet normaldi. Ömründe vapur yüzü görmemiş mübadillerin vapurlarla gelişleri sırasında başlayan ölüm olayları daha çok dirençsiz insanlar ve küçük yaştaki çocuklar arasında olmaktadır.

Bu sıralarda mntıklalarda görülen sıtma salgınları SMİV müfettişlerini endişeye düşürdüğünden, sürekli olarak Vekâlet makamını uyarmaya çalıştılar.

⁹¹BCA, 272.79.72.3.14-2.

⁹²BCA, 272.79.72.3.14-2.

⁹³BCA, 272.79.72.3.6-1.

Mıntıkalarındaki sağlık memurlarının görevlerinde kusurlu davrandıklarını, sağlık görevlerini yeterince yerine getiremediklerini, verilen talimatlara aykırı hareket ettiklerini, çok dikkatli davranılmasına rağmen İzmir mintikasında salgınların endişe verici boyuta gelmesinin nedeninin sıhhi teftiş yapılmamasından kaynaklandığını belirtmekteydiler.⁹⁴

İzmir’de özellikle Gediz Nehri kıyılarında oluşan bataklıklar sıtmanın üretim kaynağıydı. 1919’da Belediye sınırları içerisinde 162kişi sıtmadan,153 kişi de çiçek hastalığından hayatını kaybetmişti.⁹⁵ Millî Mücadele döneminde İzmir⁹⁶ ve civarındaki sıtmalılardan oranı %40’tı. 1924 yılında Ege Bölgesi’nde taşkınlar nedeniyle oluşan su birikintileri ve bataklıklarda yuvalanan sivrisinekler tütün ekiciliği yapmak için getirilen mübadillere sıtmayı bulaştırıyordu.⁹⁷Kimi yerlerde sıtma yaygınlığı nedeniyle çocuk ölümleri%90’ları bulmaktaydı. Bazı köyler için hazırlanmış resmî raporlarda *Aksakallı ihtiyarlara tesadüf edilemez* denilmekteydi⁹⁸.

Muğla’nın Milas, Dalaman, Köyceğiz ve Dalyan kazaları civarında çok sayıda bataklık bulunmaktaydı. Bataklıklardan dağ köylüleri dışındaki köylüler de olumsuz yönde etkilenmekteydiler⁹⁹. Kavala’nın Tırhala Köyü mübadilleri de Muğla’nın Cazgırlar Köyü’ne yerleştirildiler. Köyün etrafı bataklık olduğundan yerleşileri yapılan 4.968 mübadilin büyük çoğunluğu sıtmaya yakalanmış, 17 kişi hayatını kaybetmişti. Bataklık sivrisineği sürekli ürettiğinden alınan kininin de bir yararı olmuyordu. Kendilerine verilen araziyi işletip üretken duruma geçemeyeceklerini anlayan mübadiller, hemşerilerinden olan Kavala’nın Kuru Nişte halkı gibi, nemi olmayan, kuru ve yayla havalı Tekirdağ’a giderek hayatlarını kurtarmak istiyorlardı. 9 Mart’ta Menteşe

⁹⁴BCA, 272.79.72.3.19-4.

⁹⁵ Özdemir, *a.g.e.*, s. 314.

⁹⁶ Verimli ovaların bataklıklara dönüştüğü 19. yüzyılın başlarında İzmir, Çeşme ve Bergama çevresini gezen C. Macfarland,

Bergama’dan sonraki sahildeki ovaların bataklıklar nedeniyle Türk mezarlıklarıyla dolu olduğuna şahit olmuştu. Bkz.: Evren

Dayar, “Antalya’da Sıtma”, *Cedrus*, (VI),2018, s. 653.

⁹⁷ Paçacı, *a.g.t.*, s. 50, 107.

⁹⁸ Arı, *a.g.m.*, s. 112.

⁹⁹Müesser Özcan, Aslıhan Akpınar, Burak Ekrem Çitil, “On dokuzuncu Yüzyıl Sonu Yirminci Yüzyıl Başında Sıtmayla Mücadele

Çalışmaları: Muğla Örneği Sıtmayla Mücadele”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Tıp Dergisi*, 4/3, 2017, s. 8.

Valiliği aracılığıyla MİİV'ne ulaştırılan mübadillerin istemlerini içeren telyazısı 22 Mart'ta değerlendirmeye alındı.¹⁰⁰ MİİV, şehir merkezindeki bataklık alandan şikâyet eden mübadilleri yerleşme haklarından vazgeçmeleri ve Muğla İskân Müdürlüğü'nün dağlık mıntika halkından olan bu yerleşilerin bataklık alanda yaşamlarını sürdürmelerinin olanaksız olduğu yönündeki sağlık memurlarının görüşüne uyarak Vekâlet'e görüş bildirmesi üzerine, 9 Kasım'da Tekirdağ'daki akrabalarının¹⁰¹ yanlarına gitmelerine izin vererek olası ölümlerin önüne geçiyordu.

Tekirdağ coğrafyasında da sıtma oluşumuna elverişli bataklık alanlar bulunmaktaydı. 23 Kasım 1923 tarihinde 36 bin civarında mübadilini yerleşisinin yapıldığı şehirde Trakya 6. İmar İskân Bölge Müdürü, 31 Mayıs 1924'te HAC'ne bir yazı göndererek yerleşkelerin çoğunda sıtma salgını olduğunu bildirmiş ve HAC tarafından 25 kg kinin sağlandığını bildirmişti. Bölge Müdürü'nün 22 Haziran'da yeniden kinine gereksinim duyulduğunu bildirmesi üzerine HAC, Tekirdağ İmdad-ı Sıhî Heyeti'nden ellerindeki 5 kg kininin Trakya İmar İskân Bölge Müdüriyeti'ne verilmesini istemişti. 30 Eylül'e kadar olan sürede HAC Tekirdağ İmdâd-ı Sıhî Heyeti Hastahânesi'nde tedavi edilen sıtmalı mübadil hastalar için 3 kg kinin kullanılmıştı. Sağlık taraması yapılan 1.260 köylüden 1.000 civarında sıtmalı tespit edendoktorlar 900 gr kinin kullanmışlar, sadece Kalkıratya Köyü'nde sıtma ve diğer hastalıklardan 117 mübadil,¹⁰² 1924 Mart'ından Ekim sonuna kadar HAC Hastanesi'ne başvuran hastalardan da 71 kişi sıtmadan yaşamını yitirmişti.¹⁰³

Isparta'ya yerleşileri yapılan 1.175 mübadilde sıtmadan kaynaklı sorunlar yaşadılar. Isparta Valiliği bölgede görülen sıtma hastalığı için gönderilen 24.75 kg kinini kullanmış, hatta 15 kg kadar kininin kullanılmasına gerek kalmadan sorun halledilerek hastalar sağlıklarına kavuşturulmuştu. Vilâyet Sıhhiye ve İctimaiye Müdüriyeti kalan 15 kg kadar kininin uzun süre bekletildiği takdirde rutubet nedeniyle bozulabileceğini belirttiğinden, Valilik kalan kininlerin sıtmalı vilâyetlerde kullanılması gereğini 25 Şubat'ta Dâhiliye

¹⁰⁰BCA, 272.11.20.98.6-2.

¹⁰¹BCA, 272.11.20.98.6-1.

¹⁰² Mehmet Çanlı, "Yunan İşgal Kuvvetlerinin Tahliyesi Sonrasında Doğu Trakya'da Hilalî Ahmer'in Sağlık Hizmetleri (1922-1924)", *Atatürk Yolu*, S 44, Güz 2009, s. 646.

¹⁰³ Çınar, *a.g.t.*, s. 46-48, 61.

Vekâleti'ne bildirmiştir.¹⁰⁴ Bunun üzerine Vekâlet kullanılmayan komprime kininin SMİV emrine bırakılmasını istemişti¹⁰⁵.

Deniz yoluyla gelenler arasında görülen hastalıklar nedeniyle birçok mübadil yaşamını yitirmekteydi. 22 Eylül itibariyle gelen haberlere bakılırsa, Trabzon vapuruyla Selanik'ten Bandırma'ya gelen 783 mübadilden vapurda, limanda ve misafirhânedebiri yetişkin 10'u çocuk olmak üzere 11 kişinin hayatlarını kaybettiği öğrenilmişti¹⁰⁶. Savaştan sonra HAC sağlık ekiplerinin yaptıkları bir araştırmaya göre, 1919 Haziran ayında açılan polikliniğe ilk günlerde 270 sıtmalının yatırıldığı Trabzon'da, 1917-1925 arasında sıtmalı oranı %68, Samsun, Çarşamba ve Bafra'dan oluşan Canik Livası'nda ise bu oran %72 idi.¹⁰⁷ Samsun'a tütüncü olarak yerleşileri yapılan mübadiller 1924 Eylül'ünde bataklık mıntıkada sıtmaya yakalanmışlar, özellikle dirençsiz çocuklardan birkaç ay içinde 200'e yakın kayıp vermişlerdi.¹⁰⁸

O zamanın insanları arasında yaygın bir inanişe göre, sıtma hastalığına bataklıklardan sızan gaz neden olmaktadır. Kapılar, pencereler kapatılırsa hastalığa müptela olmayacaklarına inanıyorlar,¹⁰⁹ yaz aylarında yeterli beslenemeyen mübadillerin zayıf bedenleri havasızlık nedeniyle daha da bitkinleşiyor ve amansız sıtmaya yakalanıyorlardı¹¹⁰.

Mübadillerden 3.552'sinin yerleşisinin yapıldığı Antalya kaza ve köylerinde 1921'de yapılan tetkiklerde sıtmalılar oranı %70'lere varmaktaydı. Çavdar ve Arıklar köylerinde *Sıtma Mezarlığı* olarak bilinen mezarlıklar bulunmaktaydı. Memleket Hatahânesi'ne 1923'te başvuran 11.500 hastanın 5.143'ü sıtmalıydı.¹¹¹ 1924 sonuna kadar vapurla şehre 3.552 mübadilin geldiği

¹⁰⁴BCA, 272.13.79.8.14-1.

¹⁰⁵BCA, 272.13.79.8.14-2.

¹⁰⁶BCA, 272.79.72.3.27-1, 2.

¹⁰⁷ Erdem Aydın, *Türkiye'de Sıtma Savaşı*, Türk Tabipleri Birliği Yayını, Ankara 1998, s. 50.

¹⁰⁸ Arı, "Cumhuriyetin....", s. 113.

¹⁰⁹Yaz boyunca gündüzleri ısırarak kollarımızı kabartan, geceleri korunmak için içine girdiğimiz cibinlikte havasız bırakan sivrisinekten bizar olan bir Çukurovalı olarak, büyüklerimiz 1960'lı yıllarda sıtmayla ilgili bu inancı taşırlardı.

¹¹⁰ Recep Akdur, "Sıtma ve Sıtma Salgınları Tarihi", *Bilim Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 2, Ankara 2006, s. 2.

¹¹¹ 19. yüzyılda Boğazak olarak bilinen Kepez'e yerleşileri yapılan Çerkes göçmenler ilk Temmuz'da sıtmadan önemli sayıda kayıplar

vermişler ve sıtma mezarlığına gömülmüşlerdi. Bkz.: Dayar, *a.g.m.*, s. 657, 665.

1924 Ahali Mübadelesinde Mahallî Sıtma Olayları

sırada,¹¹² hastaneye başvuran 12.400 hastadan 4.221'inin sıtmalı olduğu görülmüştü.¹¹³ Sonradan gelenlerle toplam mübadil sayısı 6.179'a ulaştığında¹¹⁴ sıtmadan kaynaklı şikâyetlerin sürmesi üzerine 8. Mıntıka Müdürü Şerif Turgut, 20 Eylül 1924'te MİİV'nden 300 kutu ampul ve 5 kg kinin istemişti.¹¹⁵ Kinin isteği yazısı Sıhhiye Müdürlüğü'ne 4 Ekim'de gönderilecek,¹¹⁶ kininler gelene kadar mübadiller hastalıkla başbaşa kalacaklardı. Hatta, MİİV'nin Sıhhiye Şubesi, 6 Ekim'de HAC'nden sıtmadan ölenlerin sayısının doğum sayısının iki katı olduğu mıntıkada sıtma mücadelesinde kullanılmak üzere 25 kg kinin¹¹⁷ istemek zorunda kalmıştı.

Sulak ve nemli bir iklim özelliği olan Gelibolu'ya yerleşileri yapılan mübadiller arasında sıtma yaygındı. Gelibolu Muhacir ve İskân Müdürlüğü, MİİV aracılığıyla istediği 25 kg kinin HAC tarafından 6 Ekim'de bölgeye gönderilince hastalıkla mücadeleye başlanabilmişti. Müdüriyet bölgede ortaya çıkan hastalıklara karşı gereken tedbirler olarak 24 Ocak 1925'te MİİV'ni¹¹⁸ bilgilendirmişti.

DİE verilerine göre 1923-1927 yılları arasında Adana, Cebel-i Bereket ve Mersin'e 14.714 mübadil yerleştirilmişti.¹¹⁹ Silifke, Mersin, Adana ve Osmaniye'ye kadar uzanan bölgede sıtma yoğunluğu vardı. 1925 itibariyle Adana merkezde %51.8, köylerinde %92.3 oranında sıtmalı bulunmaktaydı. Sıtma mücadelesinin ilk başladığı Ankara merkezde 1926'da sıtmalı hastaların oranı %11.8, civarında ise %23.8 idi. Ankara'ya bağlı mücadele merkezlerinde bu oran % 31.1'e kadar çıktı.¹²⁰ Su birikintilerinin, kanal ağzlarının sıtmayı üreten yapısına müdahale edilmeden, bataklık

¹¹² Evren Dayar, "Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Antalya", *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı: 285, Eylül 2007, s. 48.

¹¹³ Dayar, *a.g.m.*, s. 658.

¹¹⁴ Çapa, *a.g.m.*, s. 67.

¹¹⁵ BCA, 272.79.72.4.10-1.

¹¹⁶ BCA, 272.79.72.3.15-1

¹¹⁷ BCA, 272.79.72.4.10-2.

¹¹⁸ Mithat Atabay, Gelibolu Vilayetinde Mübadele ve Mübadele Sırasında Yaşananlar, *Tarih ve Günce*, 2008/Kış, s. 108.

¹¹⁹ Gökçe Bayındır Goularas, "1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması",

Alternatif Politika, Cilt. 4, Sayı. 2, Temmuz 2012, s. 132.

¹²⁰ Fatih Tuğluoğlu, Türkiye'de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)", *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 32 (4), 2008, s. 354-355, 359.

alanların kurutulmadan yaşandığı sıralarda, özellikle sivrisinekler aracılığıyla bölgede yaşayanlar arasında sıtmalılı oranında artış görülecektir.

Balıkesir Erdek'te yerleşileri yapılan mübadillerarasında salgın vakalarına rastlanması üzerine Dâhiliye Vekâleti, Valilikten konu hakkında bilgi istedi. Vali Mümtaz Bey, Erdek'deki mübadiller arasında bir hafta içerisinde 3 lekeli humma vakası olduğundan, konuyu yerinde incelemek ve gerekli fennî müdahaleyi yapmak üzere Vilâyet Sıhhiye Müdür Vekili Doktor Seyfeddin ve İskân Müdürü Sait beylerin Erdek'e geldiklerini,¹²¹ yerinde yapılan incelemeler sonucu Erdek'te ortaya çıkan hastalığın tifüs olduğunun anlaşıldığını ve hastalığa karşı gereken fennî tedbirlerin alındığını 24 Şubat 1927'de Vekâlete bildirdi. Vali, telyazısında hastalığın Sırbistan'dan gelen 500'e yakın mübadil arasında görüldüğünü, çok sefil ve yardıma muhtaç olan bu mübadillerin HAC tarafından yaz ayına kadar beslenmelerinin yapılacağını belirtmekteydi¹²². Uzun ve yorucu bir kara yolculuğunun ardından yeterli beslenmekten yoksun vücutları, vapurlarla yapılan seyahat sırasında bitkinleşiyor ve vücut dirençleri düşen mübadiller çeşitli hastalıklara yakalanıyorlardı.

Dâhiliye Vekâleti, Erdek'te mübadiller arasında görülen hastalığının seyri ve onların korunması yönünde ne gibi tedbirler alındığını 9 Mart'ta Balıkesir Valiliği'nden soracak,¹²³ 19 Mart'ta 250 kadar mübadil ailesinin çamaşır ve eşyalarının sıcak su ile yıkanmak ve fennî temizliğe tabi tutulmak suretiyle hastalığın önünün alındığı yanıtını alacaktır¹²⁴. Bunun üzerine Vekâlet, Valilikten alınan bilgileri SMİV ile paylaşacaktır¹²⁵.

Sıtmanın halk sağlığını büyük ölçüde tehdit eden toplumsal bir sorun olarak gündeme gelmesiyle 18 Mart 1924 tarihli Köy Kanunu çerçevesinde, SMİV tarafından 18-24 Eylül'de Sıtma İle Mücadele Komisyonu kuruldu. Mücadele çerçevesinde İstanbul'da kurulan Bakteriyoloji Kliniği'nde açılan kurslarda yetişenler 1925 yılı Şubat'ında sıtmayla mücadele alan çalışmasına başladılar.¹²⁶

¹²¹BCA, 272.12.52.118.7-3.

¹²²BCA, 272.12.52.118.7-1, 2.

¹²³BCA, 272.12.52.118.7-4.

¹²⁴BCA, 272.12.52.121.4-2.

¹²⁵BCA, 272.12.52.121.4-1.

¹²⁶Korhan, *a.g.m.*, s.371.

1924 Ahali Mübadelesinde Mahallî Sıtma Olayları

Sıtma İle Mücadele Komisyonu'nun yaptığı girişimler ve HAC'nin olumlu katkılarıyla hastalığın en yaygın bulunduğu Ankara, Aydın, Adana, Bursa, Balıkesir bölgelerinde sıtmayla mücadele başlatıldı. Sıtma 1925'te yapılan ilk I. Millî Tıp Kongresi'nin temel konusu oldu ve bu hastalıkla mücadele için gerekli ulusal kaynaklar harekete geçirildi. Vekâletin hizmetlerinin %10-20 arasında değişen bölümü sıtmayla mücadeleye ayrıldı.¹²⁷Bu ciddî çalışmaya başlarken, yasaların çıkması beklenmeden çok yönlü sıtma ile savaş çalışmaları başlatıldı. Tehlikeli boyutta seyreden sıtmaya karşı bu yıl içerisinde başta İzmir, Konya ve Adana olmak üzere tüm vilâyetlere toplam 2.274 kg kinin dağıtıldı.¹²⁸Alınan etkin önlemlerlesıtma etkenizaman içinde çok düşük düzeye indirilebildi.¹²⁹

1926'da Sıtma ve Trahomla Mücadele Kanunu çıkarıldı.¹³⁰SMİV yayınladığı Sıtma Mücadele Talimatnamesi ile ülke içerisinde yürütülecek çalışmaların esası belirlendi. Sıtma mücadelesinde gereksinim duyulan hastalara kinin verilmesi, evlerinde tedavisi mümkün olmayanların hastane ve dispanserlere sevk edilerek tedavilerinin ücretsiz yapılması kararlaştırıldı. Sivrisinek mücadelesinde su kaynaklarının ağızlarının kapalı tutulması gerektiği, sulama kanallarının etraflarına sızıntı vermeyecek şekilde yapılması duyurulmuştu. Vekâlet sıtma ile yapılan mücadeleyi daha etkinleştirmek amacıyla, 13-14 Mayıs'ta yeni bir talimatname çıkararak sivrisineklerin yetiştirdiği yerlerin ortadan kaldırılması ile başarıya ulaşmayı amaçlamıştı. Talimatname gereği, lağım ve genelakıntı kanalı olmayan yerlerde kirli sular için üstü kapalı çukurların yapılması zorunlu tutuldu. Gübre benzeri atıkların uzun süre evlerin, avluların içinde bulundurulmasıyasaklandı. Ayrıca, izalesi uzun zaman gerektiren sıtma kaynaklarının 3 km çevresindeki köylerin sıtmasızalanlara taşınması sağlanacaktı.¹³¹

¹²⁷ Nadir Özbek, *Cumhuriyet Türkiye'sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar*, Tarih Vakfı Yay., 2006 İstanbul, s. 92-93.

¹²⁸ Osman Gümüüşü, "Osmanlıdan Cumhuriyete Geçiş ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Halk Sağlığı", *Atatürk Araştırma*

Merkezi Dergisi, Cilt: XIX, Sayı: 55, Ankara Mart 2003, s. 141.

¹²⁹ Akgün-Uluğtekin, *a.g.e.*, s. 157.

¹³⁰ Çağlayan, *a.g.m.*, s. 354.

¹³¹ Fatih Tuğluoğlu, *Modernleşmenin ve Devletçi Ekonomi Politüğün Kırsal Kesim Üzerine Etkileri (1929-1939)*, Ankara Üniversitesi

Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007, s. 251-254; Akgün-Uluğtekin, *a.g.e.*, s. 157.

Her yaştaki nüfusu etkileyerek çalışma gücünü azaltan sıtma ile savaşılabilmek için bataklıkların kurutulması ve sivrisineklerin üreme kaynaklarıyla mücadele kaçınılmaz olmuştu. Vekâlet, kanlarında parazit bulunan hastaların tedavi edilmesi, sıtmalı hastaların sıtmayı yaymamaları için sıtma mikrobu taşıyan sivrisineklerden uzak tutulması, onların üremelerine engel olmak için bataklıkların kurutulmasıyla mücadele edilmesini kararlaştırdı. Bu kapsamda ilk olarak Ankara ve çevresinde sıtmayı oluşturan bataklık alanların kurutulmasıyla işe başlandı.¹³²

Adana'da su birikintisi olan yerlerdeki sivrisinek kurtçuklarının yok edilmesi amacıyla İlkbaharın başından Sonbahara kadar ince mazot ve ham petrol döküldü. Bu kapsamda 1925'ten 1929'a kadar 19 ton civarında petrol kullanıldı.¹³³ Almanya'dan getirilen Prof. Dr. E. Martini, Dr. H. Vogel ve Türk uzmanlar tarafından kurulan¹³⁴ Adana Sıtma Enstitüsü'nün 1928'de çalışmaya başlaması, Tarsus merkezdeki bataklığın kurutulması, Adana ve Silifke'de su çeken okalıptüs ağacının ekiminin yaygınlaştırılması yanı sıra kinin kullanımının artırılmasıyla sıtmaya karşı mücadele sürdürüldü.¹³⁵ Antalya'da ise sıtmaya kaynaklık yapan bataklıkların kurutulmasına, başıboş su kaynakları ve nehirlerin düzenlenmesine başlanarak 1929-1937'de 156.959 m. bataklık alan kurutulmuş, 64.476 m. kanal temizletilmişti.¹³⁶

SMİV bütçesine %35'lere varan ödenek ayrılarak sıtma mücadelesine olan kararlılık gösterildi. Mübadillerinin Türkiye'ye geldiği 1925 yılından itibaren artan sıtma vaka sayısı düşük seviyelere çekilebildi.¹³⁷ Ülkedeki sıtma vakalarının geriye doğru seyir izlemesinde, vekâletin 1925'te 1.314 kg olan kinin tutarını, 1926'da 3.552'ye ve 1935'te 6.217 kg'a yükseltmesi ve hastalıkla bilinçli mücadele edilmesi etkili olacaktır.¹³⁸

¹³²Tuğluoğlu, *a.g.m.*, s. 355.

¹³³Esen, *a.g.t.*, s. 73.

¹³⁴Korhan, *a.g.m.*, s. 371.

¹³⁵Tuğluoğlu, *a.g.m.*, s. 354-355, 359.

¹³⁶Dayar, *a.g.m.*, s. 667.

¹³⁷*TBMM Zabıt Ceridesi*, Dönem II, Toplantı 100, Cilt 3, 1928, s. 229, 230.

¹³⁸Tuğluoğlu, *a.g.m.*, s. 355.

SONUÇ

Mübadele sözleşmesi gereği kara ve deniz yoluyla Türkiye'ye getirilen mübadillerin çoğunluğunun yetersiz beslenmeden dolayı bitkin düşerek çeşitli hastalıklara yakalandıkları, bazı mübadillerinise çeşitli hastalıkların taşıyıcısı olarak Türkiye'ye geldikleri, göçmen yoğunluğu nedeniyle nakil alanlarında bulunantahaffuzhanelerdeyeterince fennî temizlik yapılamadığından, mübadiller arasında sıtma ve diğersalgınların ortaya çıktığıgörülmüştür.

MİİV ile SMİV'nin bu sırada salgınlarla mücadele edecek yeterli doktor, sağlık elemanları ve tesislerinin bulunduğu söylenemez. Bu durum da mübadillerin sağlık kontrollerinin takibini olanaksızlaştırmış, koruyucu bilgilerden yoksun mübadiller arasında salgınların yaygınlaşmasına yol açmıştır. Mübadillerin meslek gruplarına göre yerleşisiyapılırken, önceki yaşadıkları yerlerin coğrafi konumları dikkate alınmadan sazlık, bataklık ve sel taşkınlarına açık bölgelere koruyucu önlem alınmadan yerleştirilmeleri, yüzlerce mübadilin sıtmanın pençesine düşerek hayatlarını kaybetmelerine neden olmuştur.

Mübadelelenin başladığı sıralarda kontrol edilemeyen sular ve doldurulamayan bataklıklar nedeniyle Türkiye'nin neredeyse tamamında sıtmanın yaygın olduğu görülmüştür. Yapılan irdelemeler sonucunda mübadillerin yaşama alışkanlıkları ve sosyoekonomik gerekler sıtmanın yaygınlığını ortaya koymaya yeterlidir. Tarım alanlarına yakın yerlere altı ahır yapılı konut yapmak, akıntısı olmayan tuvalet kullanmak alışkanlıkları salgınlara katkı sağlayan olumsuz etkiler olarak değerlendirilmektedir.

Türkiye'nin çeşitli yerlerine yerleşileri yapılan mübadiller MİİV, SMİV ve HAC mensuplarının özverili çabalarına karşın, sıtma nedeniyle uzun süre üretici konuma gelmekte zorlanmışlardır. MİİV görevlilerince bataklık alanlardan taşınan, ilaç ve gıda takviyesi yapılan mübadiller arasında çıkması olası toplu kayıpların önü alınabilmiştir.

Yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin idealist kadrosu, bataklık alanları doldurarak kurutmak, okaliptüs ağaçları dikimini yaygınlaştırmak, sivrisineklerin üreme kaynaklarında mazot kullanmak ve bilinçli kinin uygulaması yapmak, ülkenin üzerine karabasan gibi çöreklenen sıtmanın kaynaklarını kökten çözümlenmek gibi yüksek maliyetli çalışmaları, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik kısıtlılık nedeniyle, gündemlerine almakta geç kalmışlardır.

Ağırlıklı olarak arşiv belgelerinin transkripsiyonu ile ortaya çıkan verileri değerlendirerek yaptığımız bu çalışmayla,

mübadillerin yerleşmelerinde yaşanan sıtma salgını konusunda örnekleme yöntemi yapılmış, sıklıkla görülen ölüm olaylarının boyutları irdelenmiş, o dönem için sıtmanın sadece bataklık ve sazlık bölgelerden kaynaklanan bir salgın olmayıp, Türkiye genelini kapsayan bir salgın olduğu, Cumhuriyet dönemi sıtma mücadelesini diğer dönemlerden ayıran özelliğın, mücadelenin baştan itibaren belirlenmiş bir plân ve program içinde yürütölmüş olduğuvurgulanmaya çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA]

BCA, 272.11.18.82.19-1, 2, 3.

BCA, 272.11.20.98.6-1, 2.

BCA, 272.12.52.118.7-1, 2, 3, 4.

BCA, 272.12.52.121.4-1, 2.

BCA, 272.13.79.8.14-1, 2.

BCA, 272.79.72.3.6-1.

BCA, 272.79.72.3.7-1, 2.

BCA, 272.79.72.3.14-1, 2.

BCA, 272.79.72.3.15-1.

BCA, 272.79.72.3.16-1.

BCA, 272.79.72.3.19-4.

BCA, 272.79.72.3.26-1, 2.

BCA, 272.79.72.3.27-1, 2.

BCA, 272.79.72.3.31-2.

BCA, 272.79.72.4.10-1, 2.

2. Tezler

Aktaş, Esat, Birinci Dünya Savaşı'nın Başlangıcından Rus İşgaline; Bayburt ve Çevresinde Salgın Hastalıklar”, *Tarih Okulu Dergisi*, Yıl 10, Sayı XXXI, Eylül 2017, s. 173-201.

Bozdağlıoğlu, Yücel, “Türk-Yunan Mübadelesi ve Sonuçları”, *TSA*, Yıl: 18, Özel Sayı S: 3, Ocak/2014, s. 9-32.

Çınar, Semih, *Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinde Tekirdağ İmdad-ı Sıhhi Heyeti'nin Faaliyetleri (1923-1924)*, Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla 2015.

Dalaman, Aykut, *Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Sonucu Çanakkale'ye Yerleştirilen Mübadiller (1923-1930)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2004.

Esen, Atakan, *Cumhuriyet Dönemi Sıtma Mücadelesi (1923-1956)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2017.

Karatepe, Mustafa, *I. Dünya Savaşında Kafkas Cephesinde Tifüsle Mücadele*, İstanbul Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 1999.

Koltaş, İsmail Soner, *Çukurova Bölgesinde Sıtmalılarda ve Sıtma Riski Olanlarda İndirek Floresan Antikor Tekniği (IFAT) İle Plasmodium Vivax'a Karşı Oluşan Antikorların Gösterilmesi*, Çukurova Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Adana 1995.

Lüleci, Abdullah, *İstanbul'da Salgın Hastalıklar (1918-1922)*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), 2009.

Yusuf Ziya BİLDİRİCİ

Paçacı, Yadigar, *Tek Parti Döneminde Salgın Hastalıklar: Sıtma Örneği (1923-1950)*, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İzmir 2018,

Sarı, Muhammed *Atatürk Dönemi İç Anadolu Bölgesi'nde İmar Faaliyetleri (1923-1938)*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2011.

Sarıköse, Turhan, *XIX. Yüzyılda Çukurova'da Doğal Afetler ve Salgın Hastalıklar*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Konya 2013.

Tuğluoğlu, Fatih, *Modernleşmenin ve Devletçi Ekonomi Politiğın Kırsal Kesim Üzerine Etkileri (1929-1939)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2007.

Uygur, Asiye Tülin Sonatılğan, *İsveç Kaynaklarına Göre Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya'daki Malul Türk Savaş Esirlerinin İsveç Kızılhaçı Yardımıyla İsveç Üzerinden Mübadelesi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Anabilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2013.

3. Resmî Yayın Kitap ve Makaleler

Akça, Bayram, “Lozan Barış Antlaşması'ndan Sonra Muğla Vilayetine Gelen Muhacirler”, *Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 21, 2008, s. 17-31.

Akdur, Recep, “Sıtma ve Sıtma Salgınları Tarihi”, *Bilim Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 2, Ankara 2006, s. 1-10.

1924 Ahali Mübadelesinde Mahallî Sıtma Olayları

_____ ,*Sıtma*, Ankara 2001.

Akgün, Seçil Karal-Uluğtekin, Murat, *Hilâl-i Ahmer'den Kızılay'a*, THKBasımevi İşletmeciliği, Ankara 2002.

Aksu, Lutfi,*Malarya (Sıtma)*, Ulusal Matbaa, Ankara 1943.

Altıntaş, Kürşat,“Sıtmanın Labaratuvar Tanı Yöntemleri”,*Türkiye Klinikleri Tıp Bilimleri Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 4, Ankara 1983,s. 322-328.

Arı, Kemal, *Büyük Mübadele Türkiye'ye Zorunlu Göç (1923-1925)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

_____ , “Cumhuriyetin İlk Yıllarında Yaşanan Göç Olayları ve Sağlık Hizmetleri”, *Atatürk Dönemi Sağlık Tarihi Kongresi (1920-1938) Bildiriler (6-9 Kasım 2007 İzmir)*, Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No: 156, Ege Üniversitesi Basımevi, İzmir 2009, s. 105-113.

_____ , *İzmir'den Bakışla Türk Ticaret-i Bahriyesi ve Mübadele Gemileri*, Deniz Ticaret Odası İzmir Şubesi Yayınları No: 2, İzmir 2008.

_____ ,“Mübadele Sürecinde Mübadillerde Salgın Hastalık Riski ve Fare İtlafi”,*Prof.Dr. Necmi ÜLKER'e Armağan*,İzmir 2008, s. 145-158.

_____ , 1923 Türk-Rum Mübadele Anlaşması Sonrasında İzmir'de “Emval-i Metruke” ve “Mübadil Göçmenler”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.V/15, Temmuz 1989, s. 691-706.

Ardıç, Nurettin-Turhan,Vedat,“Sıtma”,*Türk Mikrobiyoloji Cemiyeti Dergisi*, Sayı: 34, 2004, s. 277-285.

Atabay, Mithat, Gelibolu Vilayetinde Mübadele ve Mübadele Sırasında Yaşananlar, *Tarih ve Günce*, 2008/Kış, Cilt 1, Sayı 2, s. 97-116.

Aydın, Erdem,*Türkiye'de Sıtma Savaşı*, Türk Tabipleri Birliği Yayını, Ankara 1998.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Sina-Filistin Cephesi, IV. Cilt 1. Kısım, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1979.

Coşkun, Halise, “Çanakkale Savaşlarında Sağlık Hizmetleri”, *TAF Preventive Medicine Bulletin*, 13(2), 2014, s. 93-98.

Çağlayan, Ercan, “Diyarbakır’da Sağlık Alanındaki Gelişmeler (1923-1946)”, *JASSS The Journal of Academic Science Studies*, Volume 6, Issue 6, June 2013, s. 351-365.

Çanlı, Mehmet, “Yunan İşgal Kuvvetlerinin Tahliyesi Sonrasında Doğu Trakya’da Hilâlî Ahmer’in Sağlık Hizmetleri (1922-1924)”, *Atatürk Yolu*, S 44, Güz 2009, s. 639-648.

Çapa, Mesut, “Mübadele’de Kızılay (Hilâl-i Ahmer) Cemiyeti’nin Rolü”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 10, 2001, s. 29-60.

_____ , “Yunanistan’dan Gelen Mübadillerin İskânı”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 5, 1990, s. 49-69.

Çelik, Recep, “Çanakkale Savaşları Sırasında Halkın Durumu”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ*, Yıl: 13, Sayı: 18, Bahar/2015, s. 411-430.

Dayar, Evren, Antalya’da Sıtma, *Cedrus*, (VI), 2018, s. 649-674.

_____ , “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Antalya”, *Toplumsal Tarih Dergisi*, Sayı:285, Eylül 2007, s. 44-54.

Demirbilek, Sinan, “Tek Parti Döneminde İnhisarlar”, *ÇTTAD*, XII/24, İzmir 2012/Bahar, s. 203-232.

Kasım İzzeddin, *Hicaz Sıhhiye İdaresi Senevî Rapor*, *Hicaz’da Teşkilât ve İslahât-ı Sıhhiye ve 1330 Senesi Hacc-ı Şerîfi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1330.

1924 Ahali Mübadelesinde Mahallî Sıtma Olayları

_____ ,*Hicaz Sıhhiye İdaresi Senevî Rapor,Hicaz'da Teşkilât ve Islahât-ı Sıhhiye ve 1329 Senesi Hacc-ıŞerîfi*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1328.

Emgili, Fahriye, “Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Hakkındaki Araştırmalara Bir Bakış”, *Tarih ve Günce*, I/1, 2017 Yaz, s. 29-54.

Erdal,İbrahim, “Türk Yunan Nüfus Değişiminde Türk Mübadillere Yapılan Yardım Faaliyetleri”,*A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXV, Cilt: 25, Sayı: 40, Ankara2006, s. 203-214.

Esen, Atakan, “Sıhhi İctimâî Coğrafya Kitaplarına Göre İç Anadolu'da Görülen Salgın Hastalıklar (1922-1926)”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı: 60, Bahar 2017, s. 73-90.

Goularas, Gökçe Bayındır, “1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Günümüzde Mübadil Kimlik ve Kültürlerinin Yaşatılması”, *Alternatif Politika*, Cilt. 4, Sayı. 2, Temmuz 2012, s. 129-146.

Gözcü, Alev, “I. Dünya Savaşı ve Osmanlı Devleti'nin Gündelik Hayatından Kesitler”, *CTTAD*, XVI/32, 2016/Bahar, s. 133-169.

Gümüşçü, Osman,“Osmanlıdan Cumhuriyete Geçiş ve Cumhuriyetin İlk Yıllarında Türkiye Halk Sağlığı”,*Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XIX, Sayı: 55, Ankara 2003, s. 125-146.

Hatip, S. Murad, “Birinci Dünya Harbi Çanakkale Savaşları'na Genel Bakış ve Az Bilinenler Çanakkale Savaşı Denizde miKazanıldı”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 13, Sayı: 18, Bahar 2015, s. 161-193.

Karatepe, Mustafa, “I. Dünya Savaşı Yıllarında Tifüs Aşısının Uygulanmasında Türk Hekimlerinin Rolü”, *Mikrobiyoloji Bülteni*, 42, 2008, s. 301-313.

Keser, Ulvi, “Millî Mücadele Döneminde Anadolu’da Sağlık Hizmetleri”,*10.Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı (20-24 Mayıs 2008)*, Cilt-2, Konya 2008, s. 1241-1268.

Korhan, Tuğba, “II.Dünya Savaşı’nda İzmir’in Sıtma İle Mücadelesi”,*Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 31, Ordu2014, s. 370-375.

Koylu, Zafer-Doğan, Nihal, “Birinci Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Devleti’nde Sıtma Mücadelesi ve Bu Amaçla Yapılan Yasal Düzenlemeler”,*Türkiye Parazitoloji Dergisi*, Cilt 34, Sayı 3, İstanbul2010,s. 209-215.

Kurt, Engin, “Savaşların Sonuçlarını Etkileyen Salgın Hastalıklar”,*Türkiye Klinikleri J MedEthics*, 18(2), 2010, s. 113-122.

Mert, Hasan, “Siperin Ardındaki Çanakkale”, *2. Uluslararası Tarih Sempozyumu 816-18 Ekim 2014*), Dokuz Eylül Üniversitesi veBuca Belediyesi, İzmir 2015, s. 647-661.

Özbek,Nadir, *Cumhuriyet Türkiye’sinde Sosyal Güvenlik ve Sosyal Politikalar*, Tarih Vakfı Yay., İstanbul2006.

Özcan, Eda, “Ahali Mübadelesi ve Yardımların İstanbul Örneği”,*ÇTTAD*, IX/20-21, İzmirBahar-Güz 2010,s. 55-75.

Özcan, Müesser-Akpınar, Aslıhan-Çitil, Burak Ekrem, “Ondokuzuncu Yüzyıl Sonu Yirminci Yüzyıl Başında Sıtmayla Mücadele Çalışmaları: Muğla Örneği Sıtmayla Mücadele”, *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Tıp Dergisi*, 4/3, 2017, s. 7-12.

Özer, Sevilay, “I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nde Tifüs (Lekeli Humma) Salgını”, *Belleten*, Cilt: LXXX, Sa. 287, Nisan 2016, s. 219-260.

1924 Ahali Mübadelesinde Mahallî Sıtma Olayları

_____ , “II. Dünya Savaşı Yıllarında İstanbul’da Tifüs”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XV/30, 2015-Bahar, s. 171-201.

Özdemir, Hikmet, *Salgın Hastalıklardan Ölümler 1914-1918*, Türk Tarih Kurumu Yayınları 104, Ankara 2005.

Özgişi, Tuncay, “Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyeti’ne Anadolu’ya Zorunlu Göçler ve Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Yardım Faaliyetleri”,*Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: 7, Sayı: 31, Ordu2014, s. 386-393.

Özkan, Orhan, “Atatürk Döneminde Sağlık Politikası”,*Atatürk Dönemi Ekonomi Politikası ve Türkiye’nin Ekonomik Gelişmesi Semineri*, A.Ü.S.B.F. Yay.:513, Ankara1982, s. 191-205.

Sağlam, Tevfik,*Büyük Harpte 3. Ordu’da Sıhî Hizmet*, Askeri Matbaa, İstanbul 1941.

Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl, Sağlık ve Sosyal Yardım Bakanlığı Yayını No: 422, Ankara 1973

Sarı, Mustafa, “Mübadelede Hilâl-i Ahmer Cemiyeti’nin Faaliyetleri: Kocaeli Örneği (Ocak-Haziran 1924)”, *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II (3-5 Nisan 2015)*, Kocaeli, s. 481-496.

Tanlay, Ayfer, “Millî Mücadele Başlarında İzmir’de Etkili Olan Başlıca Bulaşıcı Hastalıklar (Emraz-ı Sariye)”, *CTAD*, VI/15, 2007/Güz, s. 39-54.

Tekiner, Halil, “Dr. İsa Ruhi Koray’ın İstiklal Harbi Hatıratı”, *Türkiye Klinikleri*, 22(1), 2014, s. 9-16.

Tuğluoğlu, Fatih, “Türkiye’de Sıtma Mücadelesi (1924-1950)”, *Türkiye Parazitoloji Dergisi*, 32 (4), İstanbul2008, s. 351-359.

Türk Silahlı Kuvvetler Tarihi Osmanlı Devri Birinci Dünya Harbi’nde Türk Harbi V. Cilt 3 ncü Kitap Çanakkale Cephesi Harekâtı, Ankara 1980.

Yusuf Ziya BİLDİRİCİ

Türkiye Hilâl-i Ahmer Cemiyeti Merkez-i Umûmîsi Tarafından 1339 Senesi Hilâl-i Ahmer Meclis-i Umûmîsi'ne Takdim Edilen (1335-1338) Dört Senelik Devreye Aid Rapor, Ahmed İhsan ve Şürekâsı, İstanbul 1339.

TBMM Zabıt Ceridesi, Dönem II, Toplantı 100, Cilt 3, 1928.

Yalçın, Osman, “Çanakkale Cephesinde Türk Hava Harekâtı”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Yıl: 13, Sayı: 18, Bahar 2015, s. 349-383.

Yaşar, Hakan, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Osmanlı Devleti'nin Firari Askerler Sorununa Dair Genel BirDeğerlendirme”, *CTTAD*, XVI/32, 2016/Bahar, s. 5-41.

Yaşayanlar, İsmail, “Hicaz Yolunda Kolera: Rusya Müslümanlarının Kullandığı Karadeniz Hac Yolu ve Koleranın Yayılımına Etkisi”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi*, IV/2, 2015, s. 178-203.

4. İnternet Erişimi

www.spartacus.co.uk/FWWcosts